

Sterrenstof; brieven aan mijn vriendin: Jacqueline Savornin Lohman

Inleiding en samenvatting

In dit boek schrijf ik brieven aan Jacqueline Savornin Lohman, die eind november 2018 op 85-jarige leeftijd overleden is.

Ik schrijf haar als vriendin, met wie ik in de jaren 2009 en 2010 intensieve gesprekken heb gevoerd, die ook op band zijn vastgelegd, over diverse onderwerpen die ons nauw aan het hart lagen. Ik noem: leven en dood, religie en levensovertuiging, thema's als strafrecht, zorg en welzijn waarmee we ons allebei hebben beziggehouden in ons werkzame leven, maar ook over onze rol als vrouw en moeder en waar we in onze carrière, soms keihard, tegen aan liepen.

Er loopt een rode draad door ons leven en dat is de impact die de Tweede Wereldoorlog op haar en mij heeft gehad.

Zij als jong meisje in de Indische kampen, ik als lid van de tweede generatie joodse oorlogsslachtoffers.

Beide werden we gedreven door het idee: 'dit nooit weer'.

Bij ons beide stonden onze levens in het teken van opbouw, van welzijn, van mensen en vrouwenrechten, wij beide waren onder de indruk van de theorieën van Louk Hulsman, bij wie ik tenslotte als enige in 1981 ben gepromoveerd.

Louk geloofde in de mens en zijn/haar kracht, zijn/haar mogelijkheden tot verzoening en vergeving, hij had een hekel aan repressie, opsluiting (hij had in de oorlog zelf in kamp Vught gezeten) en hij wantrouwde systemen.

Bij Jacqueline mondde dat ook uit in haar nauwe betrokkenheid bij (de oprichting van) het progressief liberale D 66.

Maar bovenal konden we lachen met elkaar, de wereld van een afstand bezien en het bestaan, ons bestaan, beschouwen als iets absurds eigenlijk.

In deze tijd nu we in een 'oorlog' gewikkeld zijn met het Corona virus, onzeker zijn over de toekomst en de ontmoeting met de ander steeds meer en vaker als risico gaan zien, is er, denk ik, behoefte aan een brievenboek waarin ik enerzijds mijn ervaring met de huidige absurditeit schets in mijn brieven aan Jacqueline, anderzijds teruggrijp op de vele gesprekken met elkaar en de thema's die we samen aanroerden.

Jacqueline geloofde erin dat we als we dood zijn sterrenstof zullen worden en dat ons intellect daarin zou zijn opgeslagen en niet verloren zou gaan.

Ze zei het met een kwinkslag maar ik zal in mijn brieven aan haar door deze kwinkslag worden geïnspireerd.

Het gaat me er niet om een biografie van haar leven te schrijven maar zij zal eerder mijn (niet meer in leven zijnde) praatpaal zijn.

Ooit tien jaar geleden dachten we nog dat we van onze gesprekken een boek zouden maken, nu zal ik het zonder aan lijfelijke aanwezigheid moeten stellen maar na de bandjes weer te hebben afgeluisterd, hoor ik haar stem en haar aanstekelijke lach weer.

Methode: In dit brievenboek zal ik gebruikmaken van de bandjes, die we op verzoek van Jacqueline indertijd van onze gesprekken hebben gemaakt en ook de verslagen op basis van die bandjes.

Deze verslagen werden afwisselend door Jacqueline en mij gemaakt en waar het Jacqueline betreft zal ik haar zo letterlijk mogelijk aanhalen. Tevens zal ik af en toe teruggrijpen op een interview in het tijdschrift Cultuur en Criminaliteit, afgenomen door René van Swaeningen uit 2015

Beste Jacque,

Je bent op een goed moment gestorven. Vanaf maandag, 16 maart 2020 leven we van de ene op de andere dag in een gekkenhuis.

Dat gekkenhuis heet Corona virus of met een chic woord Covid 19 en grijpt als een wilde om zich heen.

Terwijl het er begin maart nog naar uitzag dat het allemaal niet zo'n vaart zou lopen, roept deze regering inmiddels al dat we 95 miljard ter beschikking hebben om de economie te redden!

Nou dan kun je nagaan.

Want in februari toen allerlei sectoren staakten hield Hoekstra, de minister van Financiën, de hand stevig op de knip.

Inmiddels blijkt dat we juist die sectoren zoals de zorg en het onderwijs maar ook de politie in deze tijd keihard nodig hebben en nu kan er opeens dus een heleboel.

Jij noemde hen frontliniewerkers en je zei in ons gesprek dat de kwaliteit van de samenleving van hen en het contact met hen afhangt.

Nou dat zien we nu dus! Wat een visionaire blik.

Dezelfde frontliniewerkers die nog niet zo lang geleden actie moesten voeren om gehoor te vinden voor hun noden bij deze regering en de politiek, worden nu genoemd als vitale branches in onze samenleving. Zowel door de minister-president als ook door de koning die ons een paar dagen later heeft toegesproken. Ik ben benieuwd of ze dat nog zijn of dat het geheugen het laat afweten als we op miraculeuze wijze door de crisis heen zijn gerold bv door een nieuw vaccin.

Ik moet nog even wat uitleggen Jacque en zal dan meteen de datum erbij noemen, want in de wereld waarin we nu leven stelt iedere dag ons voor nieuwe besmettingen, doden en uitdagingen.

In de week van 8 maart heb ik nog allerlei dingen gedaan, zoals een prachtige film gezien met portretten van meer dan 1000 vrouwen wereldwijd: Woman, temidden van een bomvolle zaal met voornamelijk vrouwen in Eye. Maandag de 9^e heb ik gezellig met Godelieve Smulders, kort Good, in haar atelier aan de kop van mijn laatste kleinkind heb gewerkt (Good heeft een vriend en een stervende moeder in Breda, Noord Brabant waar de uitbraak van Corona begon), maar we maakten ons nergens druk over en hadden het erg gezellig.

Maar allengs die week werden de berichten minder rooskleurig en op donderdagavond belde Ruben, zoals je weet mijn oudste zoon, mij om me te waarschuwen, hij ging zijn kinderen thuishouden.

Ik schrok daar zo van dat ik zaterdag mijn masterclass tekenen met Sam Drukker heb afgezegd, waar ik me ontzettend op had verheugd.

Maandag 16 maart wordt besloten de scholen te sluiten.

Het gaat hier om een virus, wordt ons gezegd, dat niet gevaarlijk hoeft te zijn maar het zeker voor ouderen of mensen met een zwakke gezondheid wel is, aldus het RIVM dat een hoofdrol speelt in de duiding van het virus.

(Nu ik deze tekst nog even doorlees op 20 maart blijkt het dodental al te zijn verdubbeld).

Allerlei maatregelen zijn inmiddels afgekondigd. Om ouderen en kwetsbaren te sparen worden ze 'geïsoleerd'. Ze mogen hun kinderen en kleinkinderen niet meer op bezoek hebben

in het verpleeghuis. Inmiddels is de horeca dicht en ligt het vliegverkeer plat en al die luitjes die met cruises naar verre landen voeren zijn nu als de dood dat ze niet meer van hun schip af kunnen. Iedereen waar ook ter wereld wil 'naar huis'. Had je dat ooit kunnen denken? Deze pandemie zoals hij inmiddels heet is wereldwijd, dus nu gaan opeens in korte tijd landen 'op slot'. Het is 1 april en ik hoor net dat België zijn grens heeft gesloten omdat er een markt wordt gehouden in Maastricht en de Belgische autoriteiten hun bevolking wil afschermen. Nee, het is geen 1 aprilgrap!!!!!!

Het virus kwam vanuit China bij ons in Europa, net als Sars, maar inmiddels steekt het dus ook overal op de wereld de kop op bv in Iran waar het op een ongekende manier huishoudt. Mensen mogen in Frankrijk niet eens meer hun huis verlaten behalve voor noodsituaties en worden daarbij beboet als ze dat wel doen.

Waar macholeiders als Trump en Bolsonaro in Brazilië eerst nog hun schouders ophaalden voor dit virus, en vonden dat de economie belangrijker was, draaien ze nu noodgedwongen bij. Als het zo doorgaat, want Amerika blijkt nu keihard te worden getroffen gaan we dadelijk 1 miljoen Amerikanen verliezen aan het virus zegt de nu bijgedraaide Trump.

Maar even terug naar ons: Wat ging vooraf aan onze gesprekken oftewel terug in de tijd. Ik laat jou hier aan het woord Jacque.

“Deze zomer (2009) tijdens een fietstocht naar Oudekerk aan de Amstel kreeg het volgende plan vorm. Joyce en ik zijn verwante zielen. We hebben dezelfde opwindning over wat er allemaal gaande is in de maatschappij om ons heen, hoewel de accenten soms verschillen, en wij hebben een vergelijkbare levenswandel: rechten gestudeerd, geraakt door het feminisme en de strafrechtshervorming, fans van Louk Hulsman, beiden gepromoveerd op een (maatschappelijk) strafrechtelijk onderwerp en sterk georiënteerd op politieke theorie/filosofie. Allebei banen in de wetenschappelijke sfeer met hobbies daar ver buiten. Zo maakt Joyce gedichten, ik cabaretliedjes.

Frappant is dat ook onze gezinsgeschiedenis sterk overeenkomt. Allebei 3 kinderen, vrij snel na elkaar. Twee zoons en een dochtertje. We woonden beiden met gezin een tijd in Oegstgeest, vertrokken allebei na onze echtscheiding naar Amsterdam.

Joyce is een schoolgeneratie jonger: van 1946, dus na de oorlog geboren. Haar 2 zusjes zijn een stuk ouder (1 is overleden). Ik ben van 1933. Mijn broers zijn een stuk ouder (1 overleden) en heb nog een jonger zusje. Joyce komt uit een Joods nest. Haar directe familie overleefde de oorlogsellende. Ik ben in Indië geboren en na de oorlog (12 jaar) naar Nederland gekomen. Mijn vader is in de oorlog omgekomen in een Jappenkamp bij de Papanbaru spoorlijn.

Tijdens deze fietstocht ontdekten wij dat wij allebei zin hebben om terug te kijken. In welk tijdsbeeld speelden onze levens zich af? Welke keuzes hebben wij daarin gemaakt? Waren het wel keuzes of min of meer vanzelfsprekendheden gezien de stroom van gebeurtenissen? Is het mogelijk hier en daar een balans op te maken? In hoeverre kunnen filosofische inzichten daarbij van dienst zijn? Zo ontstond het idee elkaar beurtelings te gaan interviewen. Een tijdje later kwamen wij bij elkaar met een aantal thema's. Het zag er naar uit dat er plenty gesprekstof was”.

Lieve Jacque,

Ik weet dat je niet zo gesteld was op dat 'lieve'. Je hield vaak wat afstand en ook dat herkende ik.

Daarvoor in de plaats kwamen je humor en je analytische aard.

Het denken was voor jou net als voor mij trouwens een overlevingsmechanisme geworden. Intimiteit was iets riskants.

In hoeverre waren mensen eigenlijk te vertrouwen?

In een van onze laatste gesprekken hadden we het over onze verwanten en je vroeg je bezorgd af of je wel genoeg gaf om de mensen om je heen. Je voelde je onzeker op dat punt.

Wat sterk was, was je wil, je overlevingsdrang, je drive en zoals gezegd je humor.

Ook al omarmden we elkaar niet, zoals goede vriendinnen doen en was onze opstelling naar elkaar toe misschien wat stijfjes, wat cerebraal, we vertrouwden elkaar dingen toe die anderen niet van ons wisten, ook dierbaren.

In deze tijd waarin een ander je kan besmetten en we dus afstand houden van elkaar anderhalve meter, zelfs met je liefste kind of kleinkind of stervende moeder, denk ik terug aan onze gesprekken.

Misschien hielden we afstand maar ik heb jou leren kennen op een manier die voor mij heel bijzonder was en omgekeerd heb ik jou dingen over mezelf verteld die ik niet eerder zo op tafel heb gelegd bv over mijn ingewikkelde zoektocht naar mijn joodse identiteit.

Ik wil hier beginnen met een onderwerp dat jou zo na aan het hart lag en waar wij ons allebei zolang mee bezig hebben gehouden: afwijkend gedrag en de (institutionele) reactie daarop.

Wij waren allebei op onze eigen manier buitenbeentjes, ik als lid van de tweede generatie opgegroeid in een gezin dat net deed of er niks gebeurd was maar de oorlog en het verborgen verleden bleven zich opdringen in ons huis evenals een onuitgesproken angst als buitenstaanders 'door de mand te vallen'.

Jij met je kampverleden in Indië en je absolute wil om nooit meer voor het gezag te buigen.

Maar er was meer.

En dat bespraken we op die dag nu bijna 10 jaar geleden, 10 mei 2010

Er zijn eigenlijk twee lijnen in dat gesprek:

De vraag die we ons stelden: hoe komt het dat in één bepaalde tijd zo makkelijk wordt gesproken over afwijkend gedrag, en in een andere dat juist wordt geproblematiseerd?

Jij en ik hebben dat laatste vooral meegemaakt in de zeventiger jaren.

En hoe zit het eigenlijk met ons eigen afwijkend gedrag, ons buitenstaanderschap binnen de wetenschappelijke elite waar we deel van uit maakten? Hoe komt het toch dat men ook daar graag zijn oren sloot voor bepaalde kritische of non conformistische geluiden?

Wij hebben dat beiden ieder op eigen wijze ondervonden in ons leven terwijl

we menen dat we toch best veel te vertellen hadden maar we werden onvoldoende serieus genomen. Wij vertegenwoordigden op een bepaalde manier het afwijkende of lastige element.

Had dat met ons vrouw zijn te maken?

Waren we een soort spiegel, een onprettige waarin mensen die het comfortabel hadden liever niet wilden kijken? Of werden we gemarginaliseerd net als de groepen waar we het voor opnamen?

Jacqueline, jij was niet alleen buitenstaander omdat je uit de Indische kampen kwam en daar als jong opgroeiend meisje was geconfronteerd met de zwartste kanten van de medemens maar je had ook toen je begin twintig was een half jaar in een psychiatrische inrichting gezeten. Dat had veel impact op je leven en daardoor ben je anders gaan kijken naar het begrip 'afwijkend gedrag' en heb je veel meer empathie hebt gekregen voor degene die als

afwijkend wordt beschouwd. Je zag ook de noodzaak in van meer rechten en rechtsbescherming voor deze groep.

Jij vertelt: “Ik was 23 (1956) en logeerde op dat moment bij mijn oudste broer Wite. Daarvoor was ik een paar maanden bij een vriendin van mijn moedertante Ita Kreunen Mees, die een groot huis had in Hoenderloo ‘De Windewaai’. Zij woonde daar in haar uppie met 2 honden- werd verzorgd door een echtpaar-, en teerde op de herinnering aan haar grote liefde een meneer Kreunen waarmee zij naar Zuid-Afrika was gereisd in heel primitieve omstandigheden. Deze man is overleden, ze was verloofd met hem en heeft toch zijn naam aangehouden. De heide en dennenbomen in dat gebied deden haar aan dat landschap denken. Ik studeerde sinds 1952 in Leiden. Het eerste jaar was fantastisch, leuke jaarclub en alles nieuw, roeien op de Vliet. Ik kreeg een beurs voor Amerika (via mijn schoonzusje die daar ook geweest was) en was de eerste die het examen voor kandidaats rechten deed bij de professor thuis, maar ik voelde me in Leiden niet gelukkig. Achteraf gezien (ook als je de foto’s bekijkt) was ik bij de NCSV, als leidster van zeilkampen, wel gelukkig, uitgelaten en vrij.

Leg daar een foto van een lustrumbal naast, in zo’n decolleté jurk met net nog niet de ochtendzon door de ruiten van de fabriekshal met lampionnetjes. Het was in die tijd moeilijk te verwoorden, maar ik denk nu dat mijn naam een ander gedrag veronderstelde dan ik liet zien. Later in mijn werk, bij Unilever en ook bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, gebeurde hetzelfde. Je beantwoordt niet aan het stereotype beeld dat mensen van een ‘Leidse freule’ hebben en dat vinden ze vervelend.

Ik had in Leiden een soort anorexia, hoewel je daar toen niet zo over sprak maar ik at erg weinig en vermagerde zienderogen. Om mijn opname in Licht en Kracht(Zwolle) te begrijpen moet ik iets over mijn broer Wite vertellen.

Hij is overleden in een psychiatrische inrichting in 1974, volgens mij aan een overdosis. Hij had een lange psychiatrische geschiedenis. Samen met zijn broer Allard (heeft zijn naam veranderd in Lex A.F. naar zijn overleden vader) zat hij in zijn pubertijdjaren in een mannenkamp in Nederlands-Indië. Daar zaten leraren die oude talen en wiskunde deden met de jongens. Na de oorlog heeft hij direct in 1946 eindexamen gedaan en ging medicijnen studeren in Leiden. Daar kwam de terugslag en hij werd opgenomen in de Psychiatrische inrichting Santpoort (waar wij ook woonden). Ambulante GGZ bestond nog niet. Wij mochten hem niet bezoeken. Hij kreeg een slaapkuur, een elektroshock-kuur in een vreselijke kille sfeer. Aan therapie werd niets gedaan. Begin jaren vijftig kwam het geneesmiddel Largatil op de markt, waardoor hij weer redelijk kon functioneren. Hij is getrouwd kreeg 2 kinderen, werd huisarts in Leeuwarden. In die tijd heeft Wite mij opgehaald bij Tante Ita in de Windewaai. Ik zat daar wat te verkommeren. Mijn moeder belde één keer per week en vroeg of ik al ‘lekker aankwam’.

Op de vraag van mij: “Kreeg je geen bezoek van je jaarclub of brieven?” zeg je: “Een Delfts vriendje kwam mij opzoeken. Heel schattig, maar ik had geen enkel gevoel van verliefd kunnen zijn, of verlangen naar mensen. Wel las ik over een arts die gesprekken voerde met patiënten, ene Bouman. Die heb ik geschreven maar ik kreeg geen respons”.

Ik: “Opvallend! In 1969, dus 11 jaar later, leed ik ook aan een eetstoornis en voelde mij op een ondefinieerbare manier ongelukkig in Leiden. Ik werd zwanger en zag het helemaal niet meer zitten. Deed een poging met te veel pillen om eruit te stappen. Abortus was toen nog een enorm taboe, maar door die mislukte poging, kreeg ik wel toestemming om een abortus te ondergaan. Alles in stilte, alleen verwerken, want de omgeving was bepaald niet veilig. In

Leiden werd veel geroddeld. Het oordeel van anderen, wat is dat eigenlijk? Maar ga door met het psychiatrie verhaal”.

Jij: “Goed, mijn broer haalde me daar weg bij die tante, omdat hij zei dat ik daar niet beter werd, dat klopte ook en toen kwam ik bij hen in huis in Leeuwarden bij zijn gezin. Maar dat gezin had veel problemen, een doodgeboren kind, twee drukke andere kinderen... Ik liep wat wezensvreemd met een kinderwagen en een kind door Leeuwarden. Op een gegeven moment, ik lag in bed, het was midden in de nacht, stond er opeens een man voor mijn neus; hij bestudeerde mijn ogen, zei dat mijn irissen te groot waren. Ik moest hals over kop spulletjes inpakken en in de auto mee. Hij bracht mij naar een psychiatrische inrichting in Zwolle Licht en Kracht. (Veel later – in de naren negentig – ben ik daar nog eens teruggeweest, maar toen als voorzitter van de klachtencommissie voor patiëntenraden en trof mijn paviljoen nog precies zo aan). Het was een groot terrein met vrij modern aandoende paviljoens. Ik kreeg een klein kamertje beneden, met een deur met een glazenruit. Zo konden ze zien wat je deed”.

Ik: “Hoe kan dat nu? Pikte je dat? Heb je niet je broer gebeld of je moeder? Was er een machtiging?”

Jij: “Dat kwam gewoon niet in mij op. Nee, ik zat er ‘vrijwillig’. Ik was denk ik danig vervreemd van de werkelijkheid. Heb ook nooit echt onderzocht wat ik gehad zou moeten hebben. Ik denk nu dat een paar goede gesprekken met een psychiater genoeg waren geweest. In elk geval: die gesprekken kreeg je daar niet. Wel een keer of 6 elektroshocks. Medicijnen weigerde ik te nemen. Toen werd ik in mijn kamertje opgesloten. Heb het ruitje in de deur stuk geslagen en kreeg een stuk glas in mijn knie (Jacque laat litteken zien). De volgorde weet ik niet meer precies, maar ik zat onder een spanlaken (dit noemen ze veiligheidsbed) en poepte en pieste allemaal onder dat spanlaken. Op een dag zat er een vrouw naast mijn bed, zuster Kooistra, met een kop soep. “Hier kind, eet op”, zei ze. Zo kwam ik in wat menselijker verhoudingen terecht. Ze ging dagelijks met mij wandelen. Ik moest/mocht arbeidstherapie doen. Dat bestond uit een loper maken met wol voor de piano. Heeft mijn moeder nog een tijdje op de piano gehad. De medepatiënten waren merendeels debielen, volgens mij, gesteriliseerd omdat ze anders kinderen zouden krijgen. Je kon ook buiten werken, met konijntjes met wat kerels en geleidelijk dacht ik: hoe kom ik hier weg? Er was een blaadje van de inrichting. Daar ging ik iets voor schrijven, enfin na een half jaar mocht ik gaan. Ook geen enkele nazorg. De psychiater, mevrouw Verschoor, waar ik een groot ontzag en zekere verering voor koesterde, kwam langs bij de arbeidstherapie maar verder zag je haar niet...”

Ik ben stomverbaasd! Hoe kan het dat de familie niks van zich liet horen, dat je zomaar zonder slag of stoot van je vrijheid kon worden beroofd!

Jij verbaast je er eigenlijk net zo over maar in die tijd, zeg je, vroeg je je niet zoveel af, je was (weer) bezig met overleven.

“Dit is de situatie: hoe ga ik daarmee om, zoiets. Gezien de geschiedenis van Wite was voor mijn moeder een opname, als je niet zo goed in je vel zat, gewoon. Dat gebeurde nu eenmaal. Na ongeveer een jaar ben ik nog eens teruggegaan omdat ik zuster Kooistra wilde bedanken. Ook die Dr Verschoor wilde ik spreken, maar dat leverde helemaal niets op. Ze keek wat geheimzinnig en zweeg. Dat is de filosofie van ‘toedekken’, die recent weer opgeld doet”.

Op initiatief van je moeder ben je met een vroegere overbuur naar de wintersport gegaan en toen weer terug naar Leiden, alwaar je het moeilijk kreeg, want je stuitte op onbegrip bij je studievrienden en bekenden, die vonden dat als je in een inrichting had gezeten er toch iets met je aan de hand moest zijn.

Beste Jacque, zoals ik er nu tegenaan kijk heeft die periode en die ervaringen je zeer sterk geïnspireerd om je in de (anti)psychiatrie en het strafrecht te verdiepen.

Zowel je proefschrift: Kwaad dat mag, als je essay: Dwang om bestwil, komen voort uit de dieperliggende behoefte een antwoord te krijgen op de vraag wat normaal en wat afwijkend gedrag eigenlijk is, hoe het systeem erop reageert door de tijd heen en vanuit de behoefte hen, die als afwijkend zijn gelabeld, bescherming te bieden tegen degenen die zeggen dat ze hen van hun vrijheid beroven 'om hun eigen bestwil'.

In de kern ging het je, volgens mij, om het problematiseren van de term: afwijkend.

Niet de afwijkende stond bij jou centraal maar het systeem of de samenleving die mensen zo etiketteerde.

“Het verschil tussen psychiatrische patiënten en psychiaters of verplegers is een construct”, vertel je en dat inzicht heeft je enorme ruimte gegeven. Ook onze juridische werkelijkheid is een constructie en creëert de werkelijkheid. Dat was een inzicht op basis van het symbolisch interactionisme en sociaal constructionisme dat in de tijd dat jij promoveerde (1975 en dat ik promoveerde 1981) opgeld deed en een andere kijk gaf op alles wat te maken had met afwijkend gedrag. “De definities van misdadiger en psychiatrisch patiënt gingen op de schop. We deden toen niets anders dan positieve criminologie bedrijven. Het idee dat wetenschap in het algemeen en zeker de criminologie, dienstbaar kon zijn aan het creëren van een betere wereld leefde toen in heel brede kring”. Ook Goffman noem je als belangrijke inspirator en Michael Lerner met zijn ‘belief in a just world’.

In dat kader vertel je over de directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau die toen je er kwam werken opeens overleed. Hij had een ongeluk gehad en was op slag dood.

Het viel je op dat mensen de neiging hadden iets wat ze niet kunnen begrijpen te legitimeren met verwijzing naar iets ‘afwijkends’, zoals ‘hij was altijd al wat verward’.

Als je gelooft in een rechtvaardige wereld dan moet er een schuldige gevonden worden ter verklaring van iets wat volstrekt tegen dat denkschema ingaat.

Jij verwoordt dat als: ‘barbertje moet hangen’.

Even een tussentijdse reflectie: In deze Coronatijd denk ik terug aan jouw visionaire ‘barbertje moet hangen’. Ik zie net in de NRC een stuk van 1600 zorgprofessionals, die erop aandringen dat we meer aan onze levensstijl gaan doen als antwoord op Corona, omdat 70 procent van de mensen die eraan overlijdt te dik is, suikerziekte heeft of anderszins een slechte gezondheid.

En nou komt het: vóór Corona was het immuunsysteem van deze mensen al uitgeput! aldus deze goedbedoelende mensen.

Dit bericht komt in een tijd dat we wel klaar zijn met het virus. Jonge mensen hebben toch al het idee dat hun toekomst nu is vergooid omdat we 70-plussers willen beschermen.

Als je nu gewoon stelt dat het eigen schuld dikke bult is en dat je gewoon wat gezonder had moeten leven, als je aan Corona overlijdt, kunnen we weer verder met zijn allen.

Ondertussen zie ik ook hele ernstige zieken, die toefit waren, jong en vrouw, op nieuwssites. Ze hebben geen milde klachten en komen ook niet op IC's. Soms weten ze niet eens of ze wel Corona hebben, omdat ze niet getest zijn.

Dat is dus het punt, we testen hier mondjesmaat en kijken voornamelijk naar IC gevallen.

Wat ook uit jouw ervaring voortkwam is je grote betrokkenheid bij de zogenaamde frontliniewerkers. Misschien staat, als ik er nu over nadenk die zuster Kooistra wel symbool voor jouw grote belangstelling voor de eerstelijnszorgverlener, de echte frontliniewerker, die zoals Habermas dat uitdrukt, de belevingswereld vertegenwoordigt en niet de systeemwereld. Je noemt in ons gesprek Lipski: Dilemma's of the streetlevel workers. Lipski is zelf

politieagent geweest en schetst de problemen van mensen die in de eerste lijn werken. Ze hebben vaak met onoplosbare problemen te maken en gaan, ook al omdat er zo'n gat zit tussen de systeemwereld en hun eigen ervaringen, overlevingsstrategieën ontwikkelen, zoals afschuiven of doorschuiven.

Jij hebt zoals je zelf zegt daaraan 'een twist' gegeven.

Je zag het grote belang van een prettig contact met een eerstelijner, iemand die de publieke zaak behartigt.

In het boek: In de frontlinie tussen hulp en recht heb je je beziggehouden met de vraag hoe frontliniewerkers de eigen ruimte tussen hulp en recht het beste kunnen gebruiken. Je geeft ze tools in handen zodat ze het spanningsveld waarin ze verkeren beter kunnen hanteren, waarbij je de beslissingsruimte waarover ze beschikken steeds centraal stelt.

Op het voorblad schrijf je aan mij: "Voor Joyce. Je hoeft t niet te lezen, want je weet dit allemaal al! Zie t als een neerslag van de vele gesprekken en onderlinge stimulans".

Want ook ik heb me sterk beziggehouden al in mijn proefschrift uit 1981 met de vraag naar hulp en recht vanuit mensen zelf. De titel luidde: Tussen wal en schip, tussen recht en hulpverlening.

In deze Coronatijd had je je gelaafd aan al die frontlinieflimpjes die direct vanuit de ziekenhuizen en IC s op you tube en de tv komen, die verhalen van de dagelijkse belevenissen van hulpverleners en ze worden bloedserieus genomen!

De zorg blijkt nu opeens topprioriteit en het is zelfs zo dat de capaciteit van de intensive care met zijn beademingsapparatuur en personeel heel Holland al meer dan een maand in zijn greep houdt.

Alle maatregelen die zijn genomen om de bewegingsvrijheid van mensen te beperken en in te tomen, zijn vooral ingegeven door de angst dat mensen niet meer kunnen worden geholpen op de IC s.

In feite gaan er overigens al 5 maal zoveel als normaal mensen dood in de verpleeg- en verzorgingstehuizen zonder dat ze een IC hebben gezien.

De tweede lijn in ons gesprek was in hoeverre we zelf 'afwijkend' zijn, als vrouwen met een intellectuele ambitie.

Jij hebt een keer tegen je zus Margriet die veel van haar ambities heeft opgegeven toen ze eenmaal een gezin had en een man die veel in het buitenland moest zijn, gezegd dat kinderen een moeder met intellect juist leuk vinden.

Jacque, dat valt te bezien is mijn ervaring. Een vader met intellect prima, een moeder met intellect, die kan 'ondanks dat' nog best een goede moeder zijn!

Wij waren allebei vrouwen die niet alleen voor de moeder en/of huisvrouwrol waren weggelegd maar vonden dat werk en gezin gecombineerd moesten kunnen worden. Misschien was jij trouwens ambitieuzer dan ik, denk ik nu. Ik ben gepromoveerd, niet vanwege een toekomstige carrière, maar oa om mezelf te bewijzen tegenover mijn vader en mijn man*, maar ook om op die manier 'een project voor mezelf te hebben' en daarmee een doel in mijn leven.

Wij werden, denk ik nu, als buitenbeentjes beschouwd. Jij was eigenlijk al een generatie eerder dan ik de weg aan het banen voor vrouwen met ambitie en je kwam daarin behoorlijk wat hobbels tegen.

Meisje en vrouw in wording

Dat begon eigenlijk al op hele jonge leeftijd, Jacqueline.

Je zei tegen je moeder dat je boerin wou worden, maar je moeder reageerde meteen dat dat niet kon, want dat je dan als boerin geboren had moeten zijn. Jij was toen erg boos op je moeder dat je niet als boerin was geboren! Je had oudere broers die je niet serieus namen. Zo sprong je eens van de schuur, wat een waagstuk was maar je bleef haken aan een spijker en dat 'telde niet' aldus de broers. Je dacht toen nog dat je net als je broers later wel een jongen zou worden en "dan was het probleem opgelost" dat je niet opkon tegen die broers als klein meisje. Je beleefde die tijd eigenlijk als een permanente groentijd.

Je was 8 jaar en had nog nooit met poppen gespeeld.

Maar toen kwam de oorlog en verdwenen jij, je moeder en zusje in een ander kamp dan je broers. Je kwam daar als 12-jarige uit en was je totaal niet bewust van je geslacht noch van wat je later zou worden. Je was toen teveel overweldigd door het hier en nu. Wel had je tegen paardenbloemen aangeblazen om te kijken hoeveel kinderen je later zou krijgen al naar gelang het aantal blaadjes dat je afblies. Want het was toen al duidelijk dat je ze wilde.

Bij mij lag dat anders. Eigenlijk hebben we het in onze gesprekken niet expliciet over ons vrouw zijn en onze verwachtingen daaromtrent gehad. Ik was net als jij trouwens een robbedoos, voetbalde met veel plezier op de lagere school op het plein, en klom in bomen. Op mijn zevende jaar klom ik in de boom van de burens en viel daaruit met een grote wond in mijn been (vergelijkbaar met jouw vallen van de schuur?).

Mijn ouders waren niet thuis en mijn oudste zus bood eerste hulp. Ze was 13 jaar ouder dan ik. Ik heb er altijd een litteken aan overgehouden en klom nooit meer in bomen. Integendeel ik heb hoogtevrees sindsdien. Toen ik 12 was ging ik menstrueren, maar wist niet wat het was en kreeg borsten.

De ontwikkeling tot vrouw zijn werd een last, ging met pijnen gepaard en ik was altijd bang zo dik te worden als mijn moeder en mijn zusters.

Toen is ook mijn eetprobleem ook begonnen, waar ik tot ik kinderen kreeg last van had.

Kortom samengevat: de groei van meisje naar vrouw was noch bij jou noch bij mij vanzelfsprekend en niet onproblematisch.

Simone de Beauvoir

Ik heb net de biografie van Simone de Beauvoir gelezen van Kate Kirckpatrick en het herinnert me er weer aan dat jij zeker maar ik ook in een tijd leefden dat het combineren van een carrière en een gezin iets was waar je strijd voor moest leveren.

Mannen, aldus de Beauvoir, kunnen van jongs af aan hun roeping als mens volgen zonder dat iemand hen vertelt dat hun roeping in tegenspraak is met hun 'bestemming' als geliefde, vader of echtgenoot, of dat hun succes de kans verkleint dat er iemand van hen zal houden. Maar wil een vrouw vrouwelijk zijn, dan moet ze afstand doen van haar aanspraak op wat De Beauvoir 'soevereiniteit' noemt- dat wil zeggen: het hebben van een visie op haar leven, het nastreven van ambities- omdat dat als onvrouwelijk wordt ervaren". (pag 283 Kirkpatrick).

Bij ons thuis werd dat genoemd: *haar op de tanden*. Het was een schrikbeeld een vrouw te zijn met *haar op de tanden*. Mijn vader noemde in dat verband altijd mejuffrouw Minkenhof,

lid van de Hoge Raad en ongetrouwd als schrikbeeld.

Jouw Rob heeft je erg gesteund in al je ambities. Bij al je plannen zoals het idee om naar Twente te gaan en daar hoogleraar te worden steunde hij je.

Ik was er eigenlijk al vroeg van overtuigd dat ik beter geen kinderen kon nemen, want dat ik dan 'de klos' zou zijn.

Ik zou beter net als Simone een open relatie kunnen hebben en altijd een 'way out'.

Zij was wel mijn voorbeeld toen. Vrijheid was voor haar het hoogste goed en vrijheid in een huwelijk en zeker een gezin was bijna onmogelijk. Vrouwen werden dan degenen die hun vrijheid moesten opofferen alsof het de normaalste zaak was en in dat opzicht denk ik dat ze nog steeds een punt heeft.

Belangrijker misschien, was, zoals ik er nu naar kijk, de reactie van de buitenwereld.

Het is ironisch om te lezen dat Simone de Beauvoir toch nooit, ondanks dat vrije leven van haar, helemaal serieus is genomen. Steeds werd ze als een afgeleide of dubbelganger van haar levenspartner Sartre gezien, hoewel in de biografie duidelijk wordt gemaakt dat ze dat helemaal niet was.

In *De bloei van het leven* vroeg ze ronduit: hoe kan iemand het verdragen om 'andermans volger' te zijn? (pag 344 Kirkpatrick)

In de *tweede sekse* had ze een gemeenschappelijk probleem van vrouwen ontdekt: de mogelijkheid om 'gespleten subjecten' te zijn, innerlijk verscheurd tussen het zelf dat ze wilden zijn als geliefde en moeder en het zelf dat ze wilden worden in een grotere wereld. Omdat ook werkende vrouwen een gelukkig leven, liefde en een thuis willen, kiezen velen ervoor om hun ambitie op te offeren: 'het lijkt verstandiger om zichzelf weg te cijferen op professioneel vlak' (pg 365 Kirkpatrick)

Hoe verbazingwekkend dat onlangs nog in het tv-programma *Knappe koppen* er dus zo'n 70 jaar nadat De Beauvoir haar *Tweede Sekse* heeft geschreven erop wordt gewezen dat de stereotypering van vrouwen in de samenleving nog steeds maakt dat zij zo slecht vertegenwoordigd zijn op de arbeidsmarkt.

Terug naar onze gesprekken en vooral waar we als vrouwen met een eigen mening tegenaan liepen, kortom welke weerstanden we ondervonden in onze maatschappelijke 'carrière'.

Weerstanden

Als ik denk aan de weerstanden die jij hebt ervaren in je arbeidzame leven dan denk ik aan een paar zaken.

In chronologische volgorde hebben de heren Mulder (SG op Justitie), professor Melai, Bram de Swaan en Jan Vis (in de fractie van D 66 in de Eerste Kamer) daarbij een belangrijke rol gespeeld

Ik begin hier met jouw rol bij de oprichting van D '66 en zal delen uit het verslag van 21 oktober 2009 gebruiken.

Jij: "Zomer 1965 lag *Het Appel* in Zutphen in de boekhandel. Rob Soetenhorst, jouw man, kende de journalisten, die dat hadden geschreven zoals Hans van Mierlo, Hans Gruyters, Luyendijk.

Toen ben ik naar de oprichtingsvergadering in Krasnapolski gegaan en zag daar o.a. Anneke Goudsmit. Al snel vroeg van Mierlo mij om in de Eerste Kamer te gaan in 1968 en toen wou ik dat niet. Moet je dan iedere week gaan zeggen dat je de handel moet opheffen? Want dat stond in het programma. Ik heb Paula Wassen-van Schaveren genoemd die het ook is geworden. Later werd zij voorzitter van de emancipatieraad.

Ik zat in het bestuur van het wetenschappelijk bureau van D66 en sinds 1974 was ik voorzitter van het Peac.

Maar het hele vrouwenpunt werd weggedrukt. Degenen die het voor het zeggen hadden, hielden tegen dat er een aparte vrouwengroep zou komen.

Het voordeel was wel dat de leden direct de afvaardiging kozen in de kamer en zij kozen veel vrouwen.

Bij de oprichting van D66 ben ik een werkgroep begonnen, de Vrijheidsrechten en het apparaat. Daar heb ik Louk Hulsman leren kennen en die bracht Peter Hoefnagels mee, die net criminoloog was bij de EUR.

In die werkgroep zaten Michiel Scheltema (staatssecretaris Justitie, later voorzitter WRR), Jan Vis, Maya Krans, Jan Vis, Peter Hoefnagels, Louk Hulsman en ik. Ernst Hirsch Ballin is ook een periode lid geweest.

Maya zei dan tegen Scheltema: "Ben jij weleens gekielhaald?"

Dat rapport De vrijheidsrechten en het apparaat, was helemaal Louk! Het betoogde dat de politie tot taak heeft via de politie en het strafrecht burgers in staat te stellen hun vrijheidsrechten uit te oefenen. Tja, dat was lang voor de roep om veiligheid! Max Rood voorzitter van het bestuur wou dat rapport niet uitbrengen. Toen al stuitte dat kennelijk op bepaalde weerstanden.

Als ik daaraan denk voel ik me weer helemaal kwaad worden. De deelnemers aan deze werkgroep waren niet allemaal lid van D66. Dat was in onze begintijd ook de bedoeling"

Misschien heeft het te maken met jouw lidmaatschap van deze Commissie die voor zijn tijd zeer visionair was maar toen je benoemd moest worden in de Centrale Raad van Advies voor de strafrechtspleging heeft Mulder, de hoogste ambtenaar op het ministerie van Justitie dat proberen tegen te houden

Jij: "Ik kwam al begin jaren zeventig, met Miek Alexander (cultureel antropoloog) als enige vrouwen in de Centrale Raad van Advies voor de strafrechtspleging (sectie gevangeniswezen).

Mulder heeft heel lang mijn benoeming tegengehouden maar Overbeek (hoofdofficier in Utrecht en voorzitter van de Raad) wou dat het gewoon doorging! Miek en ik stonden bekend als de kicking ladies. Wij zeiden wat er allemaal niet klopte.

Het is een tijd geweest dat het gevangeniswezen kleiner en kleiner werd, onder Allewijn op het ministerie van Justitie, hoofd gevangeniswezen. Dat was een enige man, die zei dat hij het aantal gevangenen terug had gebracht tot twaalfhonderd en dat hij bij Verkeer en waterstaat, waar hij later naar toe ging, het aantal dodelijke ongelukken ook had terug gebracht!

Het was eigenlijk een heerlijke tijd alles leek haalbaar. Kijk nu eens wat droevig het is geworden met 6x zoveel cellen en gedetineerden".

Je bent vervolgens in 1975 gepromoveerd op een proefschrift getiteld: Kwaad dat mag. Alfred Heider was je promotor, hij zat bij de Centrale Raad Gevangeniswezen maar heeft er naar jouw mening weinig aan gedaan. Je bent begonnen bij Louk, maar zeg je: hij had een eigen lijn en of hij het ook gewaardeerd heeft mijn proefschrift, daar heb ik nooit iets over gehoord. In een stuk van René van Swaaningen* vertel je hem ook dat Louk weliswaar heel belangrijk voor je was maar dat hij niet kon luisteren. En professor Melai wou volgens jou alleen mensen die op onderdelen van het strafprocesrecht wilden promoveren. (Zie verderop)

Grappig is nog wel om te vermelden dat jouw Rob op een gegeven moment stukken die je maakte heeft laten uittypen door een secretaresse en dat je er toen niets meer aan mocht doen. Daardoor ben je, zeg je toch nog vrij snel gepromoveerd. Mijn vriend R heeft mij toen ook geholpen om bij Louk, de eeuwige uitsteller, ervoor te zorgen dat er spijkers met koppen

werden geslagen. Dat heeft bij mij opgeleverd dat ik uiteindelijk na 7 jaar toch als enige bij Louk ben gepromoveerd.

Hoe groot was daarna je teleurstelling over hoe je door professor Melai, hoogleraar strafrecht in Leiden werd behandeld, toen je naar de functie van hoogleraar Inleiding aan de universiteit van Twente solliciteerde!

“Maar mijn grote deceptie is toch dat ik niet in Twente benoemd ben en dat had toch echt met mijn vrouwzijn te maken. Ze gingen in de jaren zeventig een universiteit oprichten in Twente en ik was net gepromoveerd (1975) en alle faculteiten kregen een brief of ze iemand wisten voor een post in de juridische faculteit. Ze zochten volgens het profiel iemand met een sociologisch/bestuurlijke kijk. Ik was er helemaal geknipt voor, vond Rob ook, ik was juridisch geschoold maar had ook beleidservaring (zat in de Centrale Raad Gevangeniswezen); Alle faculteiten hadden me genoemd. De benoemingscommissie bestond uit 14 mannen.

Ik was zeer bevriend met Tinus van Andel, die voorzitter was van het Hof in Arnhem. De voorzitter van de Commissie, was bevriend met Van Andel (die wilde met me naar bed waar ik niet op inging*, maar het leek heel erg snor te zitten, jaar 1976). Rob wou er wel naar toe, hij steunde me altijd, hij wou wel verhuizen naar Amersfoort. Na de vakantie, toen we terugkwamen, ik had twee gesprekken gehad en het leek in kannen en kruiken, kregen we een brief dat het niet door ging.

Later hoorde ik hoe het gegaan was.

Fred Melai (hoogleraar strafrecht) had zijn protegé E.A. de la Porte er tussengeschoven omdat hij keurig een aantal artikelen uit het Wetboek van Strafvordering had uitgezocht aan het bureau van Melai. Piet Abas (toen secretaris van de juridische faculteit in Leiden, kreeg enorm op zijn kop dat hij mij (nota bene gepromoveerd in Amsterdam!) genoemd had. . Melai had er op die manier voor gezorgd dat zijn promovendus aan de bak kwam. Als de Commissie Gelijke Behandeling had bestaan had ik er toch geen gebruik van gemaakt, want dan krijg je een naam dat je zo'n moeilijk mens bent”

* Interessant vind ik als ik het verslag nog eens doorlees dat jouw vrouw zijn toch ook indirect doorklinkt in het verhaal over wie wel wilden dat je benoemd werd! (Noot van mij achteraf).

Naar aanleiding van deze ervaring zeg je: “Als je behoorlijk radicale inzichten hebt en je bent ook nog eens vrouw, dan krijg je het moeilijk. Als ik bij Melai aan het bureau had gezeten en keurig alles had uitgevoerd naar zijn wens was ik misschien wel hoogleraar in Twente geworden”.

In het stuk van van Swaaningen* zeg je: “Als vrouw werd je toen nog openlijk te verstaan gegeven dat je geen benoeming nodig had, omdat je toch geen gezin hoefde te onderhouden. En in Leiden, waar ik tot voor kort na mijn promotie werkte, vond men mij sowieso te non-gouvernementeel en te onvoorspelbaar voor een hoogleraarpost”.

Je kwam bij het Sociaal Cultureel Planbureau te werken maar miste je studenten.

“Op den duur miste ik de studenten. Het SCP was toch echt een bureau, te ver van de

werkelijkheid. Bram de Swaan kwam naar het SCP voor een onderzoek en vertelde (begin jaren tachtig) dat zij bij de UvA een hoogleraar sociale hulpverlening zochten voor de nieuwe faculteit andragologie. Toen zijn we gaan brainstormen. Ik dacht misschien is het interessant de jaren 60 in kaart te brengen.

Je had toen: de club tegen militarisme, de bezem door de leeftijdsgrenzen, Release, de sosjale junit, de antipsychiatrie, MvM, blijf van mijn lijf huizen, tal van initiatieven. Daar lag volgens mij de potentie tot een positieve maatschappelijke vernieuwing.

Daar wou ik de rode draad in ontdekken.

En dat sprak de benoemingscommissie wel aan. Het duurde toch even voordat mijn benoeming rond was, want in de 'rode faculteit' was ik toch verdacht door mijn naam en lidmaatschap van D66. Net toen ik benoemd was, kreeg ik een beurs bij het NIAS in Wassenaar. Daar las ik in de krant dat mijn vakgroep was opgeheven! Er waren bezuinigingen en dus een mooie aanleiding om van dat lastige clubje af te komen. Mijn benoeming heeft uiteindelijk vier jaar geduurd. Ik was veel te liberaal voor al die meer marxistisch georiënteerde studenten.

Een aantal actiegroepen wou toen niets met D66 te maken hebben, een te elitair stelletje geleerden, ambtenaren. Bovendien verharde de protestbeweging door de krakers.

Er was wel een energie in die tijd die van alles aan initiatieven losmaakte en D66 dreef wel op die energie. De faculteit andragologie werd in 1992 opgeheven en nadat ik was ontslagen kwam ik na een reorganisatie terecht op de part time wisselleerstoel jeugdhulpverlening en jeugdbescherming bij de vakgroep pedagogiek en onderwijskunde”.

Jij: “Met Bram de Swaan was het toch moeilijk, Hij heeft mij naar Amsterdam gehaald maar op een gegeven moment werd hij heel erg kwaad omdat ik Jacq Gevers attaqueerde, die zich erg anti vrouw opstelde. Die had namelijk in een interview gesteld dat de UvA zich breed opstelde: voor mannen natuurwetenschappelijke opleidingen en voor vrouwen een bloemschikcursus! En dat in de jaren tachtig! Ik liet me negatief over hem uit en kreeg toen ook de Swaan tegen. Soms is er geen vinger op te leggen op vrouwonvriendelijk gedrag”.

Zie het stuk van hem Significant others, in het tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit uit 2016(6) 3.

Tot slot kreeg je, toen je later in de Eerste Kamer kwam voor D'66, problemen met Jan Vis.

“In 1972 als we bij de Provinciale verkiezingen minder dan 2 procent hebben dan houden we ermee op was het idee

Dat gebeurde toen niet en ik vond dat eigenlijk onjuist.

Maar toen kwamen later de twee Jannen, Jan Glastra van Loon en Jan Terlouw, die overigens tegen abortus was en uit de christelijke hoek kwam. Maar ze hadden wel in de gaten dat het goede mensen waren bij D66 met een sterke formule. Jan Glastra van Loon had het artikel 'kiezen of delen' geschreven in het NJB, waarin hij het belang van democratische besluitvorming nog eens belichtte. Hij was staatssecretaris voor Justitie geweest en door Mulder(SG) 'weggepest'. Hij schreef toen het boekje Kanalen graven, als leidraad voor het doorbreken van ambtelijke verkokering. Ik ben toen weer lid geworden.

Rob vond het spannend dat ik in de politiek zat en toen we gescheiden waren (1992) zei Bert Schwarz: “joh we hebben weer gewonnen bij de Provinciale verkiezingen dus we hebben weer mensen nodig voor de Eerste Kamer”. In de nieuwe fractie waren 4 van de 12 leden vrouw.

Aan Elida Wessel-Tuinstra heb ik als collega in de Eerste Kamer veel gehad, maar Jan Vis riep mij op het matje omdat ik een standpunt in het Nederlands Juristenblad had geschreven vòòr het draagmoederschap (nota bene het standpunt van de 2e kamer fractie) en daar was Peter Hoefnagels tegen, een buitengewoon conservatieve, katholieke man. Samen corrigeerden ze mij, was het idee, het waren één tweetjes die de mannen hadden indertijd”.

Beste Jacques, vergeef me als ik even aandacht vraag voor de problemen die ik zelf in dat gesprek (uit 2010) heb genoemd waar ik tegen aan liep, waarbij mijn carrièrekansen werden ondermijnd: Wil van der Leur, die toen directeur van het Landelijk Centrum opbouwwerk was, wou mij als bijzonder hoogleraar opbouwwerk in Rotterdam. Ik was toen al weg uit Maastricht, waar ik uhd vrouw en recht was.

Ik dacht als Wil daarachter staat dan gaat dat wel lukken want Wil had er ooit voor gezorgd dat die post er kwam en de Gradus Hendrik Stichting- financier van die leerstoel- opgericht. Maar de voorzitter van de benoemingscommissie wou mij niet, die wou een vriendje erin zetten, die niks van opbouwwerk wist. Die is het ook niet geworden

De hele procedure was een farce en dat viel me wel rauw op het dak. De voorzitter zette een veto op mijn benoeming en toen heeft de Gradus Hendrik Stichting de andere kandidaat langs laten komen en die vonden ze niet voldoende.

Uiteindelijk was er een patstelling en toen is de post terecht gekomen bij de sociologie bij professor Engbersen en daar hebben ze uiteindelijk wel een vrouw benoemd, maar dan wel via het interne circuit.

Die vrouw heeft er handig gebruik van gemaakt, goede carrière gemaakt en weinig aan opbouwwerk gedaan.

Later ben ik bijna lector geworden in Rotterdam maar toen was er ook weer een meneer die dat heeft verhinderd (Jos Elbers, voorzitter College van bestuur) en dat terwijl van de 15 lectoren er toen slechts 1 vrouw was benoemd. Hij vroeg me notabene of ik gezien mijn cv en leeftijd het niet eens rustiger aan zou willen doen!

Maar als ik nu terugkijk op mijn arbeidzame leven valt op dat ik met de regelmaat van de klok werd tegengewerkt.

Dat begon al toen Louk Hulsman met pensioen ging en Fijnaut hem opvolgde. Ik had een tijdelijk contract wat door Fijnaut niet verlengd werd en vervolgens probeerde hij met succes één van mijn origineelste onderzoeken over criminaliteit binnen bedrijven: Derving of diefstal (het rapport kwam uit toen ik al bij de HRWB werkte) verdacht te maken.

Ik had het naar diverse tijdschriften gestuurd en hij schreef hen dat hij ene mevrouw Hes en een meneer de Jonge die me erbij had geholpen niet kende en daarmee werd aangenomen dat er iets niet klopte met dat onderzoek.

De EUR heeft me zelfs nog bedreigd met een advocaat vanwege dat rapport!

Terwijl het enige wat ik gedaan had was, om ondanks dat ik niet meer werkte bij de universiteit toch mijn rapport te publiceren via Hoffmann het recherchebureau dat me aan 40 bedrijven had geholpen, maar verder inhoudelijk geen enkele bemoeienis had met het rapport. Louk Hulsman, onder wiens leiding ik het onderzoek had gedaan, was weer eens op reis in Zuid-Amerika en onvindbaar en toen hij weer opdook, was het kwaad helaas al geschied.

Later kwam ik als medewerker via de Harmonisatie Raad Welzijnsbeleid, die werd opgeheven in 1989 bij de WRR. Ik had onder de HRWB het signalement Wijken onder druk geschreven, wat later is gebruikt (door de regering Kok) bij het vormgeven van wat toen sociale vernieuwing heette.

Maar ik heb ontzettend veel moeite gehad toen ik eenmaal bij de WRR zat om dat rapport er doorheen te krijgen. Dat is uiteindelijk gelukt door een (stiekeme) voorpublicatie in het Welzijnsweekblad door Andries de Jong die dat verhaal wel zag zitten. Toen de vraag aan de orde was of ik misschien medewerker bij de WRR kon blijven heeft de secretaris van Drimmelen daar een stokje voor gestoken, zogenaamd omdat hij geen jurist of sociale wetenschapper meer nodig had maar juist mensen uit de exacte vakken.

Bij vrijwel ieder onderzoek dat ik deed werd ik dwarsgezet.

Maar de grootste ellende moest nog komen.

En die kwam bij Jenny Goldschmidt hoogleraar Vrouw en recht, die toen ik eenmaal in Maastricht werkte als universitair hoofddocent en daar het Vrouwenverdrag probeerde nieuw leven in te blazen, hoogleraar werd van de begeleidingscommissie en ervoor gezorgd heeft dat het rapport zoals ik dat met mijn medewerkers had afgeleverd nooit officieel gepubliceerd werd.

Ik heb die geschiedenis in een blog verwerkt op mijn site en ook het oorspronkelijke rapport op mijn site gezet.

Ik zal jou altijd dankbaar blijven voor het simpele commentaar dat je gaf toen je mijn blog had gelezen en ook het rapport, 20 jaar na dato: je begreep niet wat er verkeerd zou zijn aan dat rapport!

Die geschiedenis heeft er alleen wel voor gezorgd dat ik in de Ziektewet en de WAO terecht kwam en nooit meer een betaalde baan kreeg sindsdien.

Interessant is dat eind 90 er jaren alweer een vrouw nl Andrée van Es bijna verhinderde dat mijn boekje: Voetangels voor kopstukken uitkwam. Via via kreeg ik het alsnog gedaan. Waarom? Omdat ik belangrijke ambtenaren van Justitie had geïnterviewd, die vertelden wat de ontwikkelingen waren op het ministerie.

Het rechtsstatelijke denken maakte plaats voor 'social engineering', goede juristen kregen het moeilijk. Dat mocht kennelijk met name van bepaalde middenmoot-ambtenaren niet geopenbaard.

Als ik nu kijk naar ons vrouw zijn en carrière, zijn er een paar wonderlijke dingen te noemen, Jacq, in dat soort tegenwerking, die ik heb ervaren:

Het was een vrouw die uiteindelijk mijn carrière echt heeft gebroken.

Later onder een kop thee gaf ze toe dat toen ze voorzitter was geworden van de Commissie Gelijke Behandeling haar lijntjes met het ministerie van Sociale Zaken zo stevig waren geworden dat ze de weerstanden daar tegen mijn rapport niet kon omzeilen (ik had aanbevelingen gedaan om de sociale zekerheid voor vrouwen meer gestalte te geven (ik van het Vrouwenverdrag)

De weerstanden bleken vaak moeilijk in kaart te brengen.

En er viel al helemaal moeilijk tegen te vechten.

Als uiteindelijk toch een publicatie kwam, hoorde ik er nooit meer wat over.

dus zo radicaal was het niet kennelijk. Maar ik kreeg ook geen aandacht of lof, terwijl het wel visionair en heel interessant onderzoek betrof.

Ik heb weleens het gevoel gehad dat men mij vermeed. Dat had twee componenten. Men nam in dit land Hulsman niet serieus, hoewel ook hij heel visionair was en aan de ene kant was ik een 'adept' van iemand die je niet serieus nam, anderzijds was ik als vrouw met mijn onafhankelijke inzichten ook een bedreiging. De mannen probeerden me uit te schakelen door me niet serieus te nemen*, de vrouwen waren jaloers....of bang voor hun eigen hachje, zoiets.

Kirkpatrick schrijft over De Beauvoir: "Haar leven was een testament van de dubbele

maatstaven waarmee vrouwen worden belaagd in de 'vrouwelijke conditie' en in het bijzonder van de manieren waarop vrouwen worden bestraft als ze de waarheid durven uit te spreken zoals ze die zien- als ze het 'oog dat ziet durven te zijn en het handelen van mannen bekritisieren'.

Een voorbeeld: Gerard Mols, in Maastricht hoogleraar strafrecht, vroeg me eens toen we allebei aan het kopieerapparaat stonden: "Joyce, wanneer ga jij je nu eens met wetenschap bezighouden?". Dezelfde Mols zat me behoorlijk in de weg toen ik al als eerste vrouw voorzitter van de Coornhert Liga was geworden.

Maar er moet me in het kader van de eerlijkheid wat van het hart. Toen Louk met pensioen ging en we een opvolger voor hem zochten met de vakgroep wilde hij graag Fijnaut. Jij had gesolliciteerd en ook Frans Denkers, maar ik, ben toen achter Louk aangelopen. Ik zal me altijd het gesprek in je auto herinneren, waarin je wat aarzelend zei dat je wel gesolliciteerd had maar dat je ook nog jonge kinderen had (1987) en dat je ook je twijfels had. Stom genoeg heb ik jouw twijfels toen als leidraad genomen. In de vakgroep had ik toen best nog gewicht als enige promovendus/da van Louk, maar ik heb dat gewicht niet gebruikt om jouw benoeming met vuur te verdedigen. Een grote fout, waar ik altijd spijt van heb gehad!!!! In het stuk van Van Swaaningen wat ik eerder citeerde zeg je: "Ik ben nog een paar keer gepasseerd, onder andere in Rotterdam, waar de vakgroep strafrecht en criminologie in 1986 ernstig verdeeld was over de vraag wie de meest geschikte opvolger van Hulsman zou zijn. Uiteindelijk is dat toen Cyrille Fijnaut geworden, maar ook daar ben ik op oneigenlijke gronden afgeserveerd: namelijk omdat ik geen jurist zou zijn, terwijl juist degene die *wel* benoemd werd, in tegenstelling tot mijn persoon geen jurist was. Zo gaat dat dan".

Als ik nu op jouw en mijn leven terugkijk dan denk ik dat jouw echte successen pas van het laatste decennium van je leven waren als senior cabarettiëre.

Je kwam op de Wereld draait door, je hebt een Ted talk gegeven, je trad overal op, had volle zalen en belangrijke mensen vroegen jou om hun verjaardag op te vrolijken.

De ING vroeg je om hun medewerkers een peptalk met liedjes te geven nadat je je Ted talk had gehouden over faalkracht.

Maar Jacq, het was geen falen waar je uiteindelijk toch kracht aan ontleende, het was je weerbaarheid, je survivalmentaliteit waarmee je telkens weer jezelf uitvond gecombineerd met je humor en relativiseringsvermogen.

En in dat opzicht lijken of leken we op elkaar.

Ook ik slaagde er uiteindelijk in om na een echtscheiding, een nieuw leven in Amsterdam op te bouwen, maar makkelijk was dat zeker niet.

Wat ik ondanks jouw successen na je 70 e en al die prachtige interviews en artikelen over jou toch jammer vind, is dat jouw intellectuele vermogens, het feit ook dat je meer dan 10 mensen aan een promotie hebt geholpen onderbelicht bleef.

Het leek er wel op of je succes als oude cabarettiëre heel wat minder bedreigend was dan jou als 'kicking lady' in een belangrijk adviesorgaan.

Go with the flow

10 jaar geleden constateerden we allebei dat er zo weinig verder is gebouwd op wat er gebeurd is in de decennia daarvoor. Jij zegt nog: "Bij Women Inc in de beurs van Berlage werd afgegeven op 'die feministes met geitenwollen sokken en bruine boterhammen in hun

rugzakje'. Dan denk ik: verdikke zij hebben Dennendal bezet, abortus mogelijk gemaakt en ga maar door!"

Inmiddels zijn de tijden weer veranderd sinds de zgn me-too beweging, waarbij mannen en vooral machtige mannen en masse werden aangeklaagd voor hun grensoverschrijdende gedrag jegens vrouwen. Maar tegelijkertijd is het natuurlijk onvoorstelbaar dat Hillary Clinton niet maar Trump wel president van Amerika werd.

Kan het trouwens zijn, Jacq, dat jij op het eind van je leven, toen je zo succesvol werd en zoveel aandacht aan je levensloop werd besteed, je de accenten wat ging verleggen? Dat je niet zoveel vertelde over je dieptepunten zoals die tijd in de inrichting of over jou als kicking lady, maar meer een positief geluid wilde laten horen, dat je ook in jezelf geloofde als voorbeeldfunctie voor de oudere vrouw en medemens? Go with the flow werd je motto en ook het feit dat je van adel was en uit een bekend CHU geslacht was voortgekomen, was geen reden meer om daar besmuikt over te doen.

Liefde en vriendschap oftewel relaties

Beste Jacque,

Ik denk dat er op het gebied van de liefde en relaties duidelijk verschillen tussen ons zijn of waren.

Ik kreeg de indruk uit onze gesprekken dat voor jou de liefde of de mannen niet op de eerste plaats stonden. Je wou graag kinderen, dat was van jongs af aan duidelijk.

Ook vertel je me dat je de laatste jaren met jouw R en toen was je nog geen 60 samen op het laatste moment zat te wachten. "Ik voelde toen heel erg de dood in die relatie en ik weet voor mezelf dat ik daarom geen relatie meer wil" zei je. Erna kwam je pas weer echt tot leven.

Voor mij lag dat anders.

Ik ben mijn hele leven op het gebied van de liefde een zoeker geweest.

Zelfs tijdens mijn tweede huwelijk met R zocht ik nog.

Ik werd diverse malen verliefd en dat het niet tot een breuk met R leidde had veel te maken met zijn flegmatieke houding.

R deed of hij niets zag of voelde van mijn verlangens en soms escapades (hoewel ik nooit een echte andere relatie had tijdens ons huwelijk).

En dat was in zekere zin onze redding.

Deze liberale, cerebrale en zakelijke relatie, waarbij er een onuitgesproken afspraak was om elkaar te laten als de ander iets wou, alsof broer en zus, deed me regelmatig verlangen naar ultieme intimiteit, naar romantiek en bruisende erotiek, maar was in de dagelijkse realiteit een steunpilaar, een vast anker.

Zonder deze formule had ik (samen met R) nooit een gezin met drie kinderen groot kunnen brengen.

Achteraf denk ik dat ik daar misschien ook niet geschikt voor was, voor een dergelijke continuïteit en had ik ook een levenspad kunnen kiezen als oorlogscorrespondent of theatermaakster.

R en ik wilden geen kinderen omdat we allebei niet wilden inleveren op onze vrijheid.

De drang om kinderen te krijgen was bij mij ook niet echt aanwezig zoals bij jou, Jacque.

Pas toen ik op mijn 34e onvoorzien zwanger werd, kreeg ik voor het eerst het gevoel dat ik dit

kind wou houden en moest mijn vriend, toen nog geen echtgenoot mee zien te krijgen. Later kreeg ik er nog twee, ook omdat R toen er eenmaal één schaap over de dam was, wel meer wou, maar de kwestie van taakverdeling bleef ons hele huwelijk spelen.

Want nu was er een gezin en waren er kleine kinderen die verzorgd moesten worden en was de een zijn vrijheid de ander haar onvrijheid geworden.

En ‘natuurlijk’ leverde ik het meeste in.

Sinds ik kinderen had, waren mijn banen parttime contracten en moest ik telkens als ze afliepen weer wat nieuws verzinnen.

Een vriend noemde dat gekscherend een ‘frictie werkeloze’. Wat dat betreft was ik mijn tijd ver vooruit... R was eerst griffier en later na een overstap, die vooral door mijn vier dagen baan toen, financieel mogelijk was geworden, rechter.

En bleef in die functie.

Hij combineerde dat met het raadslidmaatschap van de gemeente Leiden, heeft een tijd vier dagen gewerkt omdat ik daar erg op aandrong en maakte daardoor minder snel carrière binnen de rechtbank dan hij eigenlijk wou. Toen een collega raadslid en wethouder ziek werd greep hij die kans met beide handen aan en werd tijdelijk wethouder, terwijl ik net zwanger was van de tweede.

Het hele verhaal hoeft hier niet verteld maar het is misschien voldoende om te zeggen dat ik keer op keer mijn positie moest bevechten en dat het geenszins als vanzelfsprekend werd ervaren dat er een echt gelijke taakverdeling kwam.

Dat alles ging zonder veel expliciete conflicten maar speelde altijd onderhuids.

Ik denk nu dat dat ermee te maken had dat ik veel meer dan jij Jacque, zelf heel gespleten was en duidelijker viel in het stereotype van De Beauvoir.

Zoals ik op jouw uitvaart uit de verhalen van je kinderen kon opmaken was je veel duidelijker en wellicht harder in je ambities en praktijken als werkende moeder en werd je daarbij ook veel meer gesteund door jouw man.

Het was voor jou vanzelfsprekend als je werk veel van je vroeg. Dan moest de achterban thuis maar een oplossing zoeken.

Als ik nu aan mijn ‘carrière’ terugdenk was ik eigenlijk niet zo bezig met mijn ambities of een plan om hogerop te komen, maar ging het me toen om twee zaken: ik wilde de kost verdienen zodat ik nooit ook als mijn partner af zou haken zonder geld op straat zou komen te staan. Ik had aan mijn ouders gezien dat hoewel mijn moeder ook advocaat was in naam ze weinig geld binnenbracht en iedere maand haar hand moest ophouden bij mijn vader, een heel vernederende ervaring.

Bovendien was ik altijd bezig met de inhoud van mijn werk. Sinds ik van Louk Hulsman had geleerd dat je nooit zomaar moest aanvaarden dat iets wat je werd voorgehouden als de waarheid ook de waarheid was, ben ik op zoek geweest naar in feite een menselijke theorie. Hoe kunnen mensen samenleven op een manier die recht doet aan hun persoonlijkheid en vrijheid, aan hun behoefte om waardevol te zijn en als zodanig erkend te worden.

Die zoektocht had denk ik nu te maken met het feit dat ik van de tweede generatie was, maar ook met het feit dat ik zelf op zoek was naar wie ik was en naar erkenning.

En dat had jij denk ik als echte overlever minder of anders wellicht.

Je was gehard en wilde niet meer buigen voor autoriteiten. Je wist wat je wilde.

Dat twijfelen van mij, dat zoeken ook op het terrein van de liefde heeft me veel energie gekost. Er waren ook letterlijk behoorlijk wat angsten te overwinnen en ik ben mijn levenlang met tussenpozen in therapie geweest.

Zonder die vaak alternatieve therapieën had ik het zeker niet gered zoals bij Hans en Hanneke Korteweg.

Over therapie heb ik jou niet gehoord.

Na je ervaring in de genoemde inrichting had je er waarschijnlijk genoeg van gezien.
Pas na je scheiding van R was dat aan de orde een tijdje vertelde je.
Maar vooral niet te lang.

Ouder worden, het geloof en de zin van het leven

Ha Jacque,

In deze onzekere Coronatijd hebben we weer meer dan anders behoefte aan houvast.
Vlak voor de Coronacrisis uitbrak heeft Fokke Obbema, die zelf 's nachts een hartstilstand had en bijna dood was geweest, in de Volkskrant een serie gewijd aan de zin van het leven.
Hij interviewde mannen en vrouwen, mensen van diverse pluimage over dit onderwerp en er kwamen soms erg mooie verhalen uit.
Die heeft hij gebundeld en het werd een kassucces!

Wij hadden het over de absurditeit van dit bestaan in onze gesprekken maar toen was er geen Coronavirus en waren we nog in de veronderstelling dat de wereld zeker voor Westerlingen aan onze voeten lag.

We doelden op de tijdelijkheid ervan en op het feit dat je er maar wat van moest zien te maken zonder hulp van wie dan ook, zeker sinds we ons niet meer op een God konden verlaten. Ik heb net het bandje afgeluisterd waarop jij, Jacque, aangeeft dat je vastloopt als je je afvraagt wat precies de zin van je leven is en waar je steun vandaan kan halen. Je noemt aarzelend de bijbel en psalmen en helaas kom ik daar doorheen met mijn eigen verhalen. Het valt me sowieso op hoeveel ik praat op die bandjes, terwijl ik jou nu eigenlijk wou horen.

Ik laat je hieronder aan het woord in het door jou gemaakte verslag van 15-06-201

“Joyce komt bij mij en het thema is geloof.

De persoonlijke ad hoc ontwikkelingen hadden we al telefonisch doorgesproken dus dat scheelt weer in de tijd.

Joyce heeft gedonder met pensioenregelingen met haar ex.

En Jacque heeft het verlies van haar kat Chiko (18 jaar gezamenlijk doorgebracht) te verwerken. Toch opgewekt aan de praat”.

Opmerking vooraf:

Jij: “In het uiterst leesbare blad Spui25 las ik in het juni-nr een artikel *Oud is uit* van *Corine Don*, studente van *Trudy Dehue* hoogleraar wetenschapsfilosofie in Groningen, flink kritisch op de medische wetenschap. De teneur van dit artikel is dat de dominante visie op ouderdom is: stel deze 4^e levensfase zo lang mogelijk uit. Blijf actief en fit. Is hij eenmaal onvermijdelijk, pleit dan voor de pil van Drion. Maar zegt ze in historisch en antropologisch perspectief is deze visie op ouderdom betrekkelijk uniek. Het is beter voor een gelukkige oude dag om er anders tegen aan te kijken. “Acceptatie van je beperkingen is bepalend voor je zelfwaardering, die ook samenhangt met je waardigheid. Waardigheid bestaat bij de gratie van je omgeving die oog heeft voor je schoonheid, die oor heeft voor datgene wat je hebt meegemaakt, voor de verhalen waarmee je betekenis aan je bestaan toedicht
En even verder haalt ze Piet Houben aan, (*interactief levensloop beleid*, SWP), die het belang ziet van gesprekken, het luisteren naar levensverhalen ‘omdat mensen in de laatste levensfase hun identiteit steeds meer ontlennen aan hun in het verleden geleefde leven’. Volgens Don zou

dat inderdaad kunnen bijdragen aan het opmaken van de levensbalans om in vrede afscheid te kunnen nemen.

Nu zijn wij –en vooral jij, die ik beschouw als een generatie jonger- nog niet zo ver, maar het vertellen aan elkaar van onze levensverhalen blijkt dus ook door de wetenschap gesanctioneerd te worden. Nog een opmerking vooraf: nu had datzelfde nummer ook een heel interessant verhaal over *Tim Ingolds* boek *Lines. A brief history*. Routledge London, 2007 en een nieuw boek dat hij schreef met anderen *Ways of walking*. Deze man antropoloog- filosoof gaat nu eens niet mee met de neurobiologische richting waarin genen en hersenprocessen ons gedrag bepalen. Volgens *Ingolds* c.s. is de context (ik zou zeggen) biotoop waarin je je beweegt belangrijk.

De dominante theorie luidt dat de genen de hardware zijn en cultuur de specifieke software. Het brein dient als controlesysteem. *Ingolds* die zeer interdisciplinair werkt, laat zich inspireren door patronen van zelforganisatie. (Het aansprekend voorbeeld: de termietheuvel) Als gevolg van het mechanistisch wereldbeeld is de mens als machine de metafoor. Subject-object scheiding etc. Maar volgens *Ingolds* is bewegen, kennen en waarnemen één. Lichamelijke processen staan niet los van mentale processen. Cultuur is niet iets van buitenaf, maar wat in het lichaam groeit en alleen kan worden begrepen door mensen in hun min of meer gestructureerde en sociale omgeving te bestuderen. Enfin. Dit moest ik ook even kwijt omdat ik het idee heb dat wij hier wel voor openstaan”.

Jij vraagt me vervolgens: “welke rol heeft het geloof in je leven gespeeld. Jij had toch een joodse achtergrond...”

Ik: ”Nee, helemaal niet, eerder anti. Gek genoeg is mijn vader in 1939 nota bene vlak voor de oorlog, lid geworden van het Israëlitisch kerkgenootschap. Dat deed hij zeker uit een soort dwarsigheid. Maar wij groeiden atheïstisch op. Mijn moeder had er niets mee. De Avro-bode, ze waren VVD-ers, Hilterman op Zondag. Haagse Avro, nog erger”.

Jij: “Je had toch ook levensvragen? Of vriendinnen die naar de kerk gingen?”

Ik: “Nee, helemaal niet, ik zat op een openbare school. Toch gek: ik bad wel. Geen idee hoe ik daaraan kwam”.

Jij: :”Onlangs heb ik een boekje gelezen van een neuroloog, een Fransman, van de richting dat je alleen maar reageert op prikkels in je hersens, maar gek genoeg op een gegeven moment geeft hij ook een plek aan religie. Toen dacht ik: dat is natuurlijk een paap dus Dieu moet een plekje hebben.

Maar als jij dat nu zo zegt”.

Ik: “Hoe zat dat dan bij jou?”

Jij: “Bij mij lag het heel anders, ik ben nourit in het geloof”. Ik: “nourit wie is dat nu weer”.

Jij: “Opgevoed in die sfeer. Mijn vader las elke dag uit de bijbel voor voordat we gingen eten. Hij kwam uit een streng gereformeerde achtergrond. CHU, behoorlijk streng met een wrekende God en zo, maar in zijn tijd bracht de NCSV de vrijzinnigheid in het geloof. En als kind weet ik ook nog dat ik tegen mijn moeder alsmaar riep in een huilbui: waarom praat god nooit tegen mij! Je hoorde aldoor: een God sprak tot Abraham en al die anderen, maar tegen mij zei hij nooit wat. Mijn moeder zei: dan moet je heel goed luisteren”.

Ik: “IJzersterk”!

Jij: “Toen in het kamp had je een tweedeling, tussen mensen die enorm gelovig waren, en daar steun aan hadden, en mensen die zeiden: als God dit toestaat, dan is het een zak en dan hoeft die god niet van mij.

Ik denk eigenlijk: geen van beide spreekt mij aan. Want er is zo veel ellende, dus dat ene leedje van ons kan er nog wel bij.

Na de oorlog kreeg ik catechisatie van meneer Schreuder, de rector van het Montessorilyceum in Amsterdam, een heel aardige man. Wel liet hij zijn vrouw en gezin van de ene dag op de andere zitten. Hij had alleen maar dochters en zijn vrouw hoorde hem in zijn wekelijkse radiopraatje- opeens zeggen: “Vanochtend kwam mijn zoon binnen en zei”... Enfin, dat was voor mij wel een klap, want die man deed altijd reuze ethisch”.

Ik: “En je moeder dan? “.

Jij: “Mijn moeder heeft op het eind van haar leven veel aan de dominee en de Bloemendaalse kerk gehad. En bij jou de middelbare school?”.

Joyce: “Nee, ik had alleen die gebedjes dus. Ik was natuurlijk best eenzaam. Het gekke is ook dat de kinderen van mijn oudste zus, die rond kerst 1 jaar geleden is overleden, op haar 75ste een brief van haar vonden. In die brief stond dat ze op een gegeven moment, toen ze achttien jaar was, aan het wandelen was met de hond, op de Koninginnegracht en toen heeft ze God gezien. Ik stel mij voor een sterrenhemel, de kosmos, zo’n soort belevenis. Ze heeft daar nooit met iemand over gesproken en pas bij haar sterven schreef ze dat in een brief aan haar kinderen! Mijn zus moet ook heel eenzaam geweest zijn. Ze heeft die kamptijd meegemaakt en toen, na de oorlog zij was toen 13, kwam ze opeens in dat bij elkaar geraapte gezinnetje. Ze had veel te verstouwen, was astmatisch en noem maar op”.

Jij: “Ongelooflijk! Heeft ze dat altijd geheimgehouden?”

Ik: “Ja, misschien had dat te maken met haar kampervaringen. Zij zat met mijn ouders, en nog wat familieleden in Theresiënstadt. Dat was geen vernietigingskamp maar mensen gingen dood van uitputting en zo en die werden gecremeerd. Dat moest afgevoerd worden en daar gebruikten ze de kinderen voor. Zij heeft dus op een lopende band kokertjes voorbij zien komen met die as en daar stond dan een naam op. Dat kan best iemand geweest zijn die ze kende. Ach laten we het daar maar niet over hebben. Jij hebt ook het een en ander meegemaakt.

Jij: “Ik weet niet, dat is niet vergelijkbaar. Misschien moeten we daar apart nog overpraten, of niet, het komt zo nu en dan zijdelings aan de orde. Logisch, het hoort bij onze geschiedenis. Maar gingen jullie niet naar NCSV-kampen of VCSB, die waren toch vrijzinnig?”.

Ik: “Nee, padvinderijkamp of schoolkamp. Mijn moeder had wel van die bijna religieuze teksten van: Ieder voor zich en God voor ons allen. Mijn vriendin Truusje ging naar het 2^e VCL, een enige school, maar daar mocht ik niet heen, want die was christelijk. Ik moest naar het Nederlands Lyceum, een enorme kakschool met rijke mensen, ik had daar niets mee. Nu zit ik dus in het wereldje van de humanisten. Joep Schrijvers, (andragoloog heeft boeken geschreven) bv moet niets van godsdienst hebben. Zo ver ga ik niet. Hij is anti-godsdienst, anti alles dat naar spiritualiteit ruikt, het ietsisme”.

Jij: “Wat gek, voor de andragologie is ie erg visionair bezig geweest, ik dacht dat hij *new age* was”.

Ik: “Joh, als je dat tegen hem zou zeggen, zou hij enorm beledigd zijn. Maar hij is dol op Spinoza. Ik heb daar wel cursussen in gevolgd. Spinoza is volgens mij, iemand, die op zijn manier diepreligieus is. Ja, hij zette zich af tegen het deïsme uit zijn tijd, maar beleefde het goddelijke in de natuur”.

Jij: “Dat spreekt mij ook zo aan. Ik heb in een HOVO-cursus de Ehtica gelezen. De verwondering over hoe wie hier zijn, op die aarde, met deze idiote condities. Ik denk dat wij in een driedimensionale wereld zijn en dat er wellicht andere werelden zijn, die wij doodeenvoudig niet kunnen waarnemen”.

Ik: “Zo denk ik er ook over. Dat zijn de beperkingen van de mens. Eigenlijk hoor je daar weinig over. Er is een mateloze zelfoverschatting, nu weer met dat hersenonderzoek van Swaab”.

Jij:” In artikelen en interviews roept hij maar: nee de ziel bestaat niet, die kunnen we nergens vinden”.

Ik: “Verdomd: als je het niet kan vinden, bestaat het niet, dat is toch het toppunt van arrogantie? Subjectief wordt gewantrouwd. Die belevenis van mijn zus was subjectief, maar wel reëel voor haar en dus van grote betekenis.

Ik moet ook denken aan Levinas, die stelt dat wij ons zelf hebben weggeredeneerd. Als subject bestaan wij niet, louter als object in filosofie en wetenschap. Postmodernisten twifelen aan het bestaan van het subject. Het lichaam wordt eindeloos ontleed, nu dan die hersens. Alles wordt vastgelegd in modellen.” “Jij: “Regels, protocollen”. Ik: “Cijfers, tabellen, zodat je kan controleren en delen.

Wat je ervaart doet er niet toe. Geloofservaringen zitten daardoor in dat verdomhoekje. Wat mijn zusje ervoer was voor haar heel authentiek”.

Jij: “Ik zit te denken aan Jan Foudraïne, die in de jaren zeventig met oranje lappen rondliep en Indiase ervaringen had. Rob Gras een psycholoog, medewerker bij de andragologie, was oorspronkelijk een positivistisch gepromoveerde psycholoog, kwam terug uit Amerika, is homo geworden, wou niets meer met het positivisme te maken hebben. In die tijd werd dat aanvaard. Zelf heb ik mij nooit zo met dat alternatieve beziggehouden”.

Ik: “Bij mij zit het vast aan het idee dat je jezelf niet serieus neemt. Het gekke is, als je wetenschap bedrijft, neem je jezelf wel serieus terwijl je ook kan zeggen: daarbij is ook op zijn minst sprake van interpretatie”.

Jij:”De kwantumtheorie vind ik fascinerend omdat daar het onzekerheidsprincipe een plek heeft. Op het moment dat je zo een deeltje, een quarkje op plaats en tijd lokaliseert veranderen zijn eigenschappen. Dus jij hebt als subject invloed”.

Ik: “Ik vind dat zo gek dat zij daar niet over doordenken”.

Jij: “Precht, een Duitse filosoof bespreekt dit wel in zijn boek: *wie ben ik en zo ja hoeveel*.

Deze zomer is er een echtpaar filosofie Petra Bolhuis en Theo Meerboer (hij is blind), die op de HOVO een cursus geven over dit boek. Die ik heb gevolgd: *Ondanks goede bedoelingen*.

Ook de film: *What is the bleeb*, is wat dat betreft erg interessant. Joyce gaat het boek lezen en de film zien.

Vervolg verslag. Jij: “We gaan lunchen. Draad wordt weer opgenomen. Bandje gaat draaien: het is 14 uur, binnen komt Dr Joyce Hes...”

Jij: “In mijn schooltijd ben ik veel naar NCSV-kampen geweest. Je kreeg een bijbeltje en in tenten werden die thema’s behandeld. En in mijn studententijd ben ik kampen gaan leiden. Vooral zeilkampen, dat was een soort gratis vakantie voor ons. Voor mij was het heel vanzelfsprekend. In mijn studenten tijd ben ik aangenomen Hervormde kerk. In Amerika was ik met een beurs in 52-53 en daar hield ik enorm religieuze verhalen. Ik was echt rijp voor CDA”.

Ik: ”Waar geloofde je dan in?”

Jij: “Ik werd bevangen door een bepaald gevoel van gemeenschap en warmte. Daar ben ik wel over gaan nadenken. Je zat in die tent en de strootjes prikten in je neus. Dan las je zo’n tekst, die begreep je niet helemaal. De barmhartige Samaritaan, zo een man, met zijn ezel. Die teksten ga je dan zo een beetje zitten interpreteren. Je kon er niet zo goed bij. Je kwam niet toe aan die wederopstanding, of de uitstorting van de heilige geest. Dat nam je dan maar erbij voor zoete koek”.

Ik: “Dat gevoel van gemeenschap moet toch belangrijk voor je zijn geweest, ik denk dat jij dat toch ook door die kamptijd had, dat gevoel van eenzaamheid”.

Jij: “We zijn kerks getrouwd, Rob en ik, met een dominee. Rob was remonstrant. Die is in Leiden remonstrant geworden. Ik denk behoefte aan integratie*. Die remonstrantse groep was een verlichte groep. Hij had niets met de kerk. Bidden wilde hij niet. We gingen wel na ons huwelijk naar catechisatie. En toen is er iets gek gebeurd. Bas had als baby-tje een aangeboren afwijking. Daar hebben we heel veel zorgen over gehad. We waren toen kwaad dat we niets van de dominee en van de kerk merkten. Dat we het zelf moesten opknappen. Dus toen ze kwamen vragen om geld voor de kerkenbouw, hebben we ons laten uitschrijven. Het was puur emotioneel, want die arme mensen wisten helemaal niets van die geschiedenis met Bas.

Het had ook te maken met de 2^e helft van de jaren zestig. Kritisch, radicaal. De kerk ging toen moeilijk doen, en we kregen allerlei ouderlingen langs. Dat maakte ons helemaal rebels.

Waarom jij het woord integratie hier gebruikt is, denk ik nu, omdat Rob een joodse moeder had die in 1944 is overleden (niet in de kampen...)

A toi la gloire

Nu, vanaf de jaren negentig, ben ik weer milder geworden. In de Eerste kamer kon ik best jaloers zijn op die vertrouwdheid; het gaf herkenning, alleen ik kan het niet meer.

Hier onderbreek ik je even Jacque. Want ook al in onze gesprekken noemde je de remonstrantse jonge dominee Joost Röselaers. Later hoorde ik dat je in Londen een preek of lezing samen met hem had gehouden en hij trad ook als enige buitenstaander op bij je uitvaart. Hij heeft je in die laatste maanden van je leven ook begeleid, begreep ik.

Wie schetst mijn verbazing toen we tijdens de uitvaart A toi la gloire, moesten zingen, staande. Het was het lied dat jullie in de NCSV-kampen zongen. Kennelijk heeft die hang naar vroeger je toch op het eind van je leven parten gespeeld. Maar Jacque, ik heb eerlijk gezegd geen idee...

Dat uitgerekend jij, toch altijd een voorvechtster en voorbeeld voor de vrouwenemancipatie, het voltallige gezelschap dwong om een HIJ respect te betuigen, het verbaast me nog steeds nu ik dit schrijf.

Ik pak de draad van je verslag weer op waar het over mij gaat.

Ik: “Ik ben op een gegeven moment lid geworden van de Liberaal Joodse Gemeente den Haag (LJGH) bij Abraham Soetendorp, Ik heb natuurlijk in mijn leven vaker van die oprispingen gehad. Maar ook René was in verzet tegen zijn gereformeerde achtergrond. Ik heb een cursus gedaan bij een vrouw, die rabbijn is geworden, in Dieren in een schattig sjoeltje. Achteraf komisch. Ik kwam daar met misplaatste heimwee, als jij dat beschrijft zo een soort thuis gevoel, iets waar je naar op zoek bent en niet kan vinden. Ik had van die oude boeken van mijn vader, die torste ik steeds met mij mee, intrigeerde mij ook. En dan ging ik zitten in die Sjoel in Den Haag met dat boek en dan vond ik het wel een bijzondere sfeer. Dan werd ik op mijn schouder getikt:”Mevrouw, wat doet u daar met dat boek? U zit wel op de verkeerde bladzij.” Daarna was er een hapje en een drankje. Ik viel van de ene verbazing in de andere. Het waren voornamelijk jubel joden.

Jij: “HHUH?” Ik: “Er was bijvoorbeeld een mevrouw hartstikke Goi (niet joods), die was met

een Israëlische meneer getrouwd geweest, toegetreden en nu was ze joodser dan joods. Ik noem dat dus een jubeljood.

Ik zelf ben juist opgegroeid met diepgewortelde angsten en twijfels over het jodendom, zo iemand deed alleen maar super enthousiast.

Dus toen haakte ik weer af. Ik vond er te veel mensen met zo'n mentaliteit.

Op een gegeven moment ging de rabbijn gesneuvelde militairen in Israël herdenken en toen ben ik opgestapt. Ik dacht dat is hetzelfde fanatisme wat wij hadden indertijd met die politionele acties in Indonesië. Wel heb ik nog een gesprek met hem gehad, overigens een heel aardig iemand. En in dat gesprek gaf hij mij eigenlijk wel gelijk. Hij vertelde dat hij tijdens de Droshe, dat is een soort prevelementje aan het einde van een dienst of bijeenkomst, had gezegd dat het toch wel zinnig was om toenadering te zoeken tot de Palestijnen, maar ja toen werd ik op het matje geroepen bij het bestuur". zei hij.

Jij: "En het Andere Joods Geluid?"

Ik: "Daar ben ik ook wel actief geweest, maar het werd op een gegeven moment te dogmatisch en bovendien vrouwonvriendelijk, daar had ik geen zin meer in.

Jij: "Die Spinoza-benadering. Die spreekt mij zo aan. Ik heb een HOVO-cursus gevolgd waarin wij de Ethica lazen onder leiding van Wim Linzen. De verwondering over de natuur, die moet je vasthouden.

Neem nu zo'n kat: Het is toch opmerkelijk dat Chiko nooit de straatkant opzocht, maar de laatste tijd dat steeds probeerde. Alsof hij weg wou van ons, van mij, van dit plekje. Je hoort dat van meer mensen dat hun huisdier wegliep om een stil plekje voor het doodgaan te vinden. Ik keek er als een berg tegenop om de finale prik te gaan halen bij de dierenarts, die altijd weer een of ander pepmiddel inspoot, waardoor hij weer voort kon. Dat is mij bespaard gebleven. En denk aan Louk Hulsman. Marjan had er zo veel moeite mee dat hij naar boven ging en toen zij boven kwam was hij gestorven. Ik kan mij dat goed voorstellen. Mensen om je heen, die trekken je altijd weer naar die aarde, naar het leven en daar wil je van loskomen op een gegeven moment. Ik sta wel open voor andersoortige ervaringen of boodschappen.

Hier onderbreek ik je al weer even Jacque, want hoe zit of zat het nou met jouw levenseinde? Mensen om je heen die trekken je naar de aarde en daar wil je juist van loskomen, zei je.

Tegen mij had je in 2010 aangegeven dat als je kwam te overlijden je graag zou willen dat ik het eigen gemaakte gedicht: Als ik morgen doodga... zou voordragen

Dat gedicht paste ook zo mooi bij wat je over de dood tegen me zei.

Je zei dat je kat zich had teruggetrokken en dat je dat zo mooi vond van de natuur. Zoiets zou jij tegen die tijd ook wel willen.

Zo is het dus niet gegaan en omdat ik je niet meer zag na je feestelijke 85-ste verjaardag in augustus en we alleen nog e-mails uitwisselden had ik geen zicht meer op je wensen rond het afscheid. Ik neem onmiddellijk aan dat dat afscheid en ook de enscenering van je uitvaart verlopen is zoals jij toen wilde.

Maar misschien is dat ook helemaal niet zo gek.

Om alleen dood te gaan zoals de kat en stilletjes zonder opsmuk deze aardbol te verlaten, zonder ook een ode aan een heer die is 'opgestaan' is op zijn minst ongezellig en op zijn meest eenzaam.

Er is denk ik ook moed voor nodig om er zo tussen uit te piepen.

Nu had je je kinderen en je familie om je heen en dus ook de traditie waarin je bent opgevoed. Nog sterker: er was zoals ik al aangaf hierboven de jonge predikant die je waarschijnlijk troost bood in die laatste uren...

Ik denk niet dat er veel gelachen is, laat staan over de absurditeit van het bestaan, maar als ik je kinderen daarover hoorde vertellen op de uitvaart

kon je toch nog behoorlijk relativieren ook toen en liet je humor je ook op het laatst niet in de steek. Gelukkig maar.

Over het ouder worden

Ik: “We hebben een beperkt blikveld. Het is toch ook een idiote opdracht het leven: je wordt alleen geboren en je gaat alleen dood, en in die beperkte tussentijd moet je er maar iets van zien te maken”.

Jij: “Pas halverwege kom je daarachter want eerst ben je druk met doen wat anderen van je verwachten”.

Ik:” Als je echt doordenkt word je gek. Het is niet te behappen. Heel begrijpelijk dat mensen zich vastklampen aan iets dat zekerheden biedt; je bent onder de pannen. Het geeft allerlei regels en structuurtjes. Als je je daar maar aan houdt komt het allemaal goed. Dat geeft rust. Je hoeft geen verantwoordelijkheid te nemen.

De humanistische boodschap zet zich daartegen af, maar dat is eigenlijk een onmogelijke opdracht, daar moet je wel heel sterk voor zijn. Het werpt je op jezelf terug, terwijl je zoekt veiligheid en warmte een soort nest, dat thuisgevoel waar jij het over had. Wat wij doen is verdomd lastig: vallen en opstaan en je fouten aan jezelf toerekenen”.

Jij:”Wat dat betreft geven kinderen je wel voornamelijk afleiding van het gevoel: wat stelt dit voor. Ik heb ook een tijdje een soort relatie gehad met een man, die ik van D66 kende, een weduwnaar. Zeer rooms-katholiek, schreef brieven aan de paus. Had het ook moeilijk met het geloof, zijn jongste zoon is homo. Zelf aanvaardt hij dat volledig maar zijn vader zei dan: als er niets is, dan kan je je kop wel meteen in de gasoven steken”.

Ik: “Ja, de gasoven: apart...”

Jij: “Nee Joyce, jij kan relativieren, je hebt humor dat trekt je er wel doorheen. Ik besef ook dat ik een zonnige aard heb”.

Ik: “Jij bent nu 76. Als je terugkijkt op je leven ben je dan tevreden?”

Jij: “Nee, dat kan ik niet zeggen. Ik ben nooit tevreden. Dat is ook een motortje”.

Ik: “Ik las een interview met Remco Campert (weekendbijlage NRC) waarin hij zei dat hij altijd weer voort moest, die had ook zo’n motortje. Nu weer een boek, de man is 81. Zelf ben ik weleens jaloers op die drift”.

Jij: “Vorige week ben ik even bij mijn oude vriendin E.T langs geweest. Die is ook die leeftijd. Vroeger was zij altijd degene die zei: joh, leuk ga dat doen! En nu voor het eerst merkte ik dat ze dat kwijt was. Ze zei zoiets van: jij leeft zeker ook van dag tot dag, met je ditje en je datje. We hebben nu eenmaal minder energie. Zo een cabaret van jou, daar doe je zeker ook niets meer aan.

Het gekke was dat ik toen iets voelde kriebelen en ik ging er tegenin en zei: Je krijgt er ook energie van!”.

Hier wil ik het verslag even onderbreken om te vertellen hoe je bij het cabaret terecht kwam en ik citeer hierbij uit het artikel in Cultuur en Criminaliteit:

“Met een echtscheiding op mijn zestigste, in 1993, die ik helemaal niet zag aankomen en waarvan ik behoorlijk in de war was, werd ik door vrienden op sleeptouw genomen. Zo ben ik onder andere terechtgekomen bij een workshop ‘badkamerzingen’ gewoon vrij zingen zonder pretenties, van Jan Kortie. Dat ontspande me en ik merkte dat liedjes maken me goed afging. Ik wilde bovendien uitdragen dat ouder worden helemaal niets akeligs was, maar dat het juist een heerlijke tijd kan zijn, waarin je minder ‘moet’ en heel veel kunt”.

Dat, Jacqueline, is nu vandaag de dag, nu we in Coronatijd leven, juist het punt.

Nu wij ouderen ons eindelijk bevrijd hadden en met een toch nog een redelijk pensioen na ons 65 e konden genieten van het leven, tegelijk actief als grootouders, in een koor, schrijvend, musicerend, reizend, creatief en sportief, zijn we in een periode aanbeland waarin ouderen en zeker 70-plussers als potentiële Coronapatiënten met een scheef oog worden aangekeken. Afstand bewaren, is het parool en deze groep wegzetten als mensen die als je niet oppast de Intensive Cares overbelasten. Dadelijk krijgen we nog de schuld van de economische recessie die ons zonder twijfel wacht.

Ik schrijf dit in de tijd dat Corona nog ons hoofdthema was. Inmiddels eind juni is dat de economische recessie die eruit voortkomt en inderdaad lijken de ouderen, kwetsbaren nu de schuld te krijgen van deze recessie. Damiaan Denys, psychiater stelde zelfs voor om ouderen (vanaf welke leeftijd te laten betalen met extra hoge belasting, alles ten behoeve van de jongeren die nu slachtoffer van de crisis lijken te worden. Ook ligt er een rapport waarin al bij voorbaat wordt aangeraden om als er een tweede golf uitbreekt bij IC opname het leeftijds criterium uitdrukkelijk mee te wegen.

Maar even terug naar jouw late carrière. De interviewer Rv S vraagt je in het stuk dat ik eerder aanhaalde, of je echt zo positief in het leven staat als je uitdraagt in je 'ouwer-power' cabaret, waarin je de aantrekkelijkheid en kracht van de ouderdom schetst. Jouw antwoord: "Het is natuurlijk een bijzonder sombere tijd (2015), waarin van de ooit zo tolerante, open, Nederlandse samenleving niet veel meer over is, de élite' (zoals iedereen die ergens langer dan een minuut over nadenkt tegenwoordig wordt genoemd) wordt gewantwoord en waar te veel mensen achter gevaarlijk populistische aanlopen, maar... zoals ik in één van mijn liedjes zing 'er zijn steeds nieuwe mensen, die een betere wereld wensen'".

Dat zien we ook in deze Coronatijd. We hebben net een gestreamd en alternatief Eurovisiesongfestival achter de rug, waarin het thema was: Shine a light. De hartenvlaggen en liefdesbetuigingen aan het verplegend personeel zijn niet van de lucht. (Een maand later moeten diezelfde bejubelde zorgverleners weer keihard knokken om een salarisverhoging).

In de tijd dat wij samen spraken, 2009 en 2010 was je eigenlijk nog niet zo lang bezig met cabaret en moest het allemaal nog wat op gang komen.

Je was op de leeftijd die ik nu heb, maar niet lang na onze gesprekken raakte je bekend o.a. door je optreden in de Wereld draait door en werd je een regelrechte hit.

We sloten toen het gesprek af met jouw opmerking over de zin van het bestaan:

"Zelf heb ik iets bedacht om toch het idee te hebben dat je zinnig bezig bent. We gaan dood en worden as. In dat as zit allerlei informatie. Dat zien we nu bijvoorbeeld aan DNA dat nog herkenbaar is. Er zit intelligentie in die stofrestjes, die weer het heelal in geblazen worden. Wij zijn sterrenstof en zo gaat dat door. Energie gaat nooit verloren, transformeert wel tot een ander soort energie. Dat is de 1^e wet van de cybernetica".

Nabeschouwing

Lieve Jacque,

Natuurlijk mis ik je, je humor, je lach, je brille, analytisch vermogen, ook je vele verwijzingen naar auteurs, boeken die je hebt gelezen maar ook naar mensen, vrienden. Je putte uit een enorm groot netwerk en de overgang van serieuze wetenschap naar een anekdote over wat die of die had gezegd of meegemaakt was altijd even verrassend.

Jammer vind ik het eigenlijk dat ik na onze gesprekken zo weinig contact met je had. Ik hoorde van je of las over je via de radio, de krant, maar kreeg je weinig meer te zien, zo druk was je met je cabaret, je zat bijna altijd vol.

Je feest voor je 85 e verjaardag heb ik meegemaakt in dat kleine zaaltje van wat nu Torpedotheater heet en waar je begonnen bent, toen nog Parooltheater.

Ik heb er ook wat mogen zeggen, maar ik blijf met vragen zitten.

Zoals: was je nu een optimist, zo iemand die heel veel van het leven houdt en van de geur van gras zoals je zelf zei of een pessimist en dan doel ik vooral op je kijk op mensen maar ook systemen (als een overheid).

Zo haal je in een van onze bijeenkomsten Mc Ewan aan die in een interview in de NRC vertelde dat hij mee mocht naar een expeditie in Antarctica. “Er bleken te weinig laarzen en helmen te zijn, toen men naar buiten ging en al die mensen waren alleen maar aan het graaien om zelf laarzen en helmen te veroveren. Dat geeft zo weinig hoop, zeg je en ‘we zijn overlevers’. Er zullen wel weer uitvindingen komen, waardoor er andere energiebronnen komen, maar dat is niet uit solidariteit”.

Had die opmerking te maken met je eigen ‘overleverschap’ uit de Indische kampen?

En in het tijdschrift Cultuur en Criminaliteit: “ De belangrijkste fout die wij, Louk, Frans (Denkers) en ik en vele andere strafrechthervormers uit die tijd hebben gemaakt, is, dat wij ervan uitgingen dat progressieve waarden geïnternaliseerd waren en dat we het belang ervan niet keer op keer opnieuw hoefden te beargumenteren. Dat was dus niet het geval. Helaas moet ik constateren dat het creëren van vijandbeelden nog steeds gebruikt wordt om mensen te binden: het succes van neo-nationalistisch. Populistisch rechts in Europa is hiervan het beste bewijs. Dat stemt niet optimistisch. Maar ik blijf erbij dat het horizontale denken uit de jaren 1960 en 1970, een grote morele vooruitgang is geweest. De inzichten van de *Frankfurter Schule*, waar ook de kritische criminologie op is gestoeld, dat ‘het kwaad’ weliswaar bestaat, maar dat we ervoor moeten zorgen dat onze reactie op het kwaad moreel zuiver is, blijft juist, ook als Nederlanders, als Europeanen de vluchtelingen uit Syrië, Irak of Afghanistan hebben laten barsten.

Er zijn voldoende mensen die eraan willen bijdragen om die mensen weer wat perspectief te bieden. Het is de *overheid* die om bureaucratische redenen, allerlei barrières opwerpt en mensen veroordeelt tot hele dagen uitzichtloos nietsdoen.

Dat is het nieuwe ‘kwaad dat mag’- om de titel van mijn proefschrift maar eens aan te halen: en dan zonder vraagteken dit keer”.

De tweede vraag heeft met de eerste te maken denk ik: Hield je nu eigenlijk van het gras, je kat, boeken natuurlijk of van mensen?

In onze gesprekken zei je nog dat je je zorgen maakte omdat je jezelf erop betrapte dat je weinig mensen meer liefhad en vroeg je hoe ik daarin stond...

Ook bij dit onderwerp moet ik deze Coronacrisis noemen, want in deze tijd sta je er letterlijk alleen voor. Misschien als je met een gezin en/of een partner leeft is het anders maar nu bij mij komt het erop aan dat ik mezelf bezighoud en juist niet te veel stilsta bij wat mensen voor me betekenen, want anders word ik daar erg verdrietig van. Mijn kleinkinderen kan ik niet meer omhelzen bv of gezellig een boekje met ze lezen op de bank.

Anderzijds zijn er veel mensen die zeggen dat je je nu pas in deze tijd realiseert hoe belangrijk je familie of je vrienden of burens eigenlijk zijn. Een verwarrende wereld kortom. Geluk bij

een ongeluk: dat vond ik altijd al.

En wat dat betreft hebben we misschien wel wat gemeen: mensen waren en zijn voor mij altijd belangrijk geweest maar onbegrijpelijk en daardoor ook nogal eens bedreigend. Het ene moment denk ik dat ze van je houden, je waarderen, het volgende moment 'laten ze je vallen als een baksteen', (kon mijn moeder zeggen...) en moet je het weer helemaal zelf uitvinden...

De derde vraag: jij, Jacques, was, net als ik trouwens in je leven altijd wel erg met erkenning bezig. Dat heb je niet met zoveel woorden in onze gesprekken aan de orde gesteld, maar ik beluisterde het altijd wel. Voor onze gesprekken en ook daarna toen je zo vaak en veel sprak over die 'bekende' of 'belangrijke' mensen uit jouw netwerk, voor wie je moest optreden in een of ander kasteel of over de aandacht die je kreeg in de pers...

Boeiend is wel je dubbele houding, denk ik, die je had ten aanzien van je achtergrond. Dat bleek ook wel uit het voorafgaande waarin je vertelde dat je naam een ander gedrag veronderstelde dan je liet zien. (zie pag 5). In het interview in Cultuur en Criminaliteit zeg je tegen René van Swaaningen toen hij refereerde aan je adellijke achtergrond en dat dat toch een enorme steun moest zijn in je leven,

"Het ligt er maar aan hoe je dat bekijkt. Toen ik in Leiden rechten studeerde werd ik weleens naast Prinses Beatrix gezet, zodat die niet naast een of andere 'knor' kwam te zitten, die mogelijkwijs naar zweet stonk. (Hierin proef ik sarcasme).

Maar als ik in dat Leidse milieu was gebleven, waren er geen mogelijkheden geweest buiten de gebaande paden; dan was ik met een jonkheer getrouwd en had ik nooit zo mijn eigen weg kunnen gaan. Ik was eerlijk gezegd wel blij dat ik, toen ik ging trouwen, Soetenhorst ging heten en geen adellijke titel meer droeg. Daarmee viel er een boel ballast van me af".

En even verderop: "Bovendien heb ik tot mijn twaalfde in Nederlands-Indië gewoond en daar kreeg je toch niet zo mee wat het betekende om van adellijke komaf te zijn, zeker niet omdat mijn vader in de Tweede Wereldoorlog als krijgsgevangene aan de Pakan Boeroe spoorweg heeft gewerkt en daar in 1944 is omgekomen. En mijn moeder Margaretha Verwey, kwam juist uit een familie van bohemiens, met haar broer de kunstschilder Albert Verwey en mijn oudoom de dichter Albert Verwey. Ik heb D'66 mede- opgericht, omdat ik vond dat we in Nederland van de confessionele politiek af moesten. Het leek me bovendien wel aardig dat, terwijl een Lohman een christelijke politieke partij had opgericht, zijn achterkleinkind die weer zou 'opblazen', -zo zeiden we dat toen".

Die ballast die van je afviel door je huwelijk met Rob, kan het zijn dat toen hij uiteindelijk met een andere Jacqueline verder ging, je jezelf opnieuw moest uitvinden en met het terugkrijgen van je achternaam, je toch uiteindelijk ook een stukje erkenning vond in de bekendheid en de Nederlandse geschiedenis van die naam?

Althans ik zag dat je in elk interview dat je gaf niet langer afstand nam van de (bekendheid) van die naam en ook niet langer sarcastisch of ironisch deed over je adellijke komaf maar die wel vaak noemde.

En dan komen we op een echt verschil tussen ons.

Ik ben in feite buitenstaander van geboorte. In 1946 moesten mijn ouders erg hun best doen er weer bij te horen. Ze konden niet terugvallen op een bekende of adellijke naam, ze waren niet christelijk, gingen niet naar de Mattheüs- of de Johannes-Passion, hoewel ze erg hun best deden met een heuse kerstboom.

Jij bent buitenstaander geworden door je kampervaring.

Ik citeer hier nog even Cultuur en Criminaliteit:

"Mijn afkeer van de vrijheidsstraf is zeker ook geworteld in mijn kampervaring: ons gezin was in de oorlog geïnterneerd en we hebben de willekeur van de macht pijnlijk leren kennen. En, zoals gezegd, ik heb hierdoor ook op jonge leeftijd mijn vader verloren. Maar ja, ik was

nog een kind en de eerste herinneringen aan de afkeer van vrijheidsbeneming zijn dan ook kinderherinneringen. Zo herinner ik me nog heel levendig dat ik, na de oorlog teruggekeerd in Nederland, het zielig vond dat mijn oom parkieten hield in een kooitje. Maar toen mijn oom daarop een grotere kooi kocht bleven de parkieten in een hoekje zitten. Dat is toch veelzeggend niet?”.

Zoiets is heel typerend voor jou, Jacque. Je geeft iets aan heel serieus en vlak daarop relatieveer je het weer.

Maar niet alleen je kampervaring, ook en dat heb ik hierboven aangegeven door je ervaring als ‘vreemde’ terug in Holland en vooral je periode dat je was opgenomen zonder dat je wist waarvoor en je volstrekt geïsoleerd voelde. Zoiets tekent een mens. Daarover vertelde je echter weinig in interviews, je zei dat het bevrijdingsperspectief centraal stond in de andragologie en dat je als voorzitter van de Landelijke Geschillencommissie geestelijke Gezondheidszorg geconfronteerd werd met het streven naar de-institutionalisering en dat je actief was in de vrouwenbeweging, maar net zoals je kampervaring een drive was om een hekel aan gevangenen te krijgen, zo moet je eigen ervaring in een psychiatrische inrichting zoals ik hierboven al aangaf een belangrijke drive zijn geweest om je bevrijdingsperspectief en je compassie met de cliënt vorm te geven.

Overigens ben je niet de enige. Want het is bekend dat juist strafrechthervormers als Hulsman ea hun motivatie haalden uit hun eigen (kamp- of gevangenis) ervaring in 40-45.

Omgekeerd is het gebrek aan belangstelling voor dit onderwerp misschien ontstaan doordat mensen hier geen eigen ervaring meer mee hadden.

In onze Coronatijd valt op dat we als volk heel solidair kunnen zijn met elkaar, maar dat bv gevangenen die, dankzij Wiegel indertijd*, met zijn tweeën op één cel zitten en geen anderhalve meter afstand kunnen bewaren totaal geen issue zijn voor de meeste mensen, noch vreemdelingen, ongedocumenteerden, mensen in AZC 's waar Corona uitbreekt etc...

Wat het strafrecht betreft, dat ons beider volle aandacht had, als ik nu terugkijk op onze levens zie ik dat jij Voices hebt opgericht in de tijd dat ik voorzitter van de Coornhert Liga werd, eind jaren tachtig. Met Voices wou je het strafrecht meer inzetten ter genoegdoening van slachtoffers en hen een belangrijker rol geven in het strafproces. Ook dading als route via het strafproces heb je sterk gepromoot. Achteraf denk ik, dat het verschil tussen jou en mij toen was, dat jij ‘geloofde’ in (een veranderd) strafrecht en ik juist in andere vormen van interventie zoals de hulpverlening en het welzijnswerk. Ook in je proefschrift ben je bezig geweest met een manier om het strafrecht in te zetten als veranderingsmechanisme, zoals dading via het strafrecht en strafprocesrecht, terwijl ik eigenlijk vanaf mijn oriëntatie op Louks’ ideeën bezig ben geweest met alternatieve routes voor zogenaamde ‘criminaliseerbare’ gebeurtenissen zoals hij dat noemde.

Mijn geloof in de welzinssector, het opbouwwerk of het burgerlijke recht (bv Kort gedingstraatverboden), was aanzienlijk groter als middel om (sociale) problemen op te lossen of aan te pakken dan het strafrecht. En dat gold zeker ook voor het thema sexueel geweld. Daarmee kreeg ik het echt aan de stok met die hard feministen die vonden dat ik te soft was en juist mikten op de repressie via Vadertje staat. Ook jij was met Voices bezig om het slachtoffer een grotere plaats toe te kennen in het strafrecht en strafprocesrecht.

In het artikel van van Swaaningen vertel je dat je zo teleurgesteld was dat de slachtofferoriëntatie in het strafrecht alleen een verharding van het strafrecht met zich mee bracht. Ook Jan van Dijk als bekende onderzoeker op Justitie was voor jou een teleurstelling omdat hij niet serieus werk maakte van de voorgestelde dading tussen dader en slachtoffer,

terwijl jij juist had onderzocht dat dat perspectief bood.

Wellicht gaat het hier wat ver om daarop terug te komen, maar mij heeft zijn houding niet verbaasd. Hij was al vanaf 1985 bezig met vooral zijn eigen positie op het Ministerie van Justitie.

De conclusie moet misschien zijn dat ik 'radicaler' was dan jij en meer een 'echte' buitenstaander, maar dat is allemaal een kwestie van interpretatie.

Wat jij hebt meegemaakt zoals de Indische kampen op een hele kwetsbare leeftijd, opname in een psychiatrische kliniek, daar heb ik geen ervaring mee.

Misschien was je wel meer een echte 'overlever' en is daaruit ook je houding van weten wat je wil en minder dubbelheid in de rol van werkende vrouw en moeder te verklaren.

Wat hier ook van zij, we konden lachen samen. Dat was bijzonder, dat relativiseren, die gekke invallen op momenten dat er serieus gesproken werd, ik kom dat nu nergens meer tegen, ik mis het, ik mis jou kortom!

Ik eindig dit brievenboek met het gedicht dat jij zo graag had willen horen:

Als ik morgen doodga.

Als ik morgen
doodga

Als ik morgen
doodga
of vannacht
plotseling overlijd
in mijn slaap

treur dan niet
om mij
vergeet
ons niet-afscheid
of onze laatste woorden

Als ik morgen doodga
of vannacht
heb dan geen spijt
om wat niet gezegd
of gedaan is

vergeet hoe het anders
had gekund en beter
vergeet de pijn
om wat als leegte
voelt

Weet dat ik gelukkig
ben een zachte dood gestorven
dat ik tevreden ben
het leven heb gelaten
voor wat het was

ik hield ervan
weet dat en ook dat
ik liefde heb gekend
en vriendschap
en een onuitputtelijke bron
van inspiratie
anderen noemen die God

Weet dat ik hield
van jullie allemaal
die ik achterliet

Weet dat en nog veel meer
niet in woorden te vatten
zoek de stilte op
dan weet je het.

Joyce